

ANVAR HOJIAHMEDOV
(1931 - 2018)

Anvar Hojiahmedov – O'zbekistondagi yirik adabiyotshunos olimlardan biri, filologiya fanlari doktori, professor. U 1963-yili «XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida rus adabiyotidan qilingan tarjimalar va ularning o'zbek adabiyoti rivojidagi ahamiyati» mavzuyida nomzodlik, 1974-yilda «XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida o'zbek adabiy aloqalari» mavzuyida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Uzoq yillar davomida Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida ilmiy-pedagogik faoliyat olib borgan.

Anvar Hojiahmedovning ilmiy tadqiqotlari adabiy hamkorlik, mumtoz adabiyotda badiiy mahorat, aruz nazariyasi va amaliyoti, maktablarda o'zbek adabiyotini o'qitish uslubiyati muammolariga bag'ishlangan. Ulardan «Adabiyotlarimiz hamkorligi tarixidan» (1966), «Maktabda aruz vaznini o'qitish» (1978, 1995), «Aruz nazariyasi asoslari» (1982), «O'zbek aruzi lug'ati» (1998), «She'riy san'atlar va mumtoz qofiya» (1998), «Mumtoz badiiyat malohati» (1999), «Ogahiy dahosining olmos qirralari» (1999), «Navoiy aruzi: qafosati» (2006), «Husni ta'lim san'ati» (2008), «Mumtoz badiiyat lug'ati» (2008) kitoblarini atohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Anvar Hojiahmedov

ARUZ NAZARIYASI ASOSLARI

ISBN 978-9943-985-65-0

9 789943 985650

Anvar Hojiahmedov

ARUZ NAZARIYASI ASOSLARI

Qo'llanma

Toshkent
«Akademnashr»
2018

UO'K: 801.6(075)
 KBK: 83.3(50')
 H-59

H-59

Hojiahmedov, Anvar

Aruz nazariyasi asoslari / A. Hojiahmedov. — Toshkent: Akademnashr, 2018. — 80 b.

ISBN 978-9943-985-65-0

UO'K: 801.6(075)
 KBK: 83.3(50')

SO'ZBOSHI

So'nggi yillarda yoshlarimiz orasida mumtoz poetikani o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi zamonaviy kitobxonning mumtoz adabiyotimizni anglashga bo'lgan ehtiyoji mahsuli deb qaralishi mumkin. Bu ehtiyojning muayyan ma'noda qondirilishida ustoz olim, filologiya fanlari doktori, professor Anvar Hojiahmedovning hissasi katta bo'lgan desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Ustoz A. Hojiahmedov o'tgan asr so'ngidan boshlab mumtoz poetika, xususan, aruz ilmi, badiiy san'atlar, qofiya ilmi, mumtoz she'r navlari borasida qator risolalar e'lon qilib, unutilib borayotgan, o'rganilishi va o'zlashtirilishi mumkin emasdek tasavvur uyg'otgan ilmlar: aruz va qofiya ilmiiga yangidan jon bag'ishladi. Olimning «Maktabda aruz vaznini o'rganish», «She'riy san'atlar va mumtoz qofiya», «She'r san'atlarini bilasizmi?», «Mumtoz badiiyat malohati», «O'zbek aruzi lug'ati», «Mumtoz badiiyat lug'ati» kabi ko'plab qo'llanmalari, «Ogahiy dahosining olmos qirralari», «Navoiy aruzi nafosati», «Husni ta'lii san'ati» kabi monografiyalari bu borada dadil qadamlardan bo'ldi. Bugungi avlod mumtoz poetika masalalarini aynan shu risolalardan o'rgangan deyish mumkin. Shu ma'noda ustoz A. Hojiahmedovni bugun muayyan ma'noda poetika sirlaridan saboq berayotgan har bir o'qituvchi va murabbiy o'zining ma'naviy ustozini deb biladi. To'g'ri, so'nggi yillarda mumtoz poetikani tadqiq etish borasida boshqa olimlarimiz ham jonbozlik ko'rsatib, ko'plab risolalar yaratdilar. Lekin tan olib aytish kerakki, ularning tadqiqotlari Hojiahmedov domtaning kitoblari kabi ommalashmadi, keng kitobxonlar orasiga kirib bormadi. Zahmatkash olimning risolalari, birinchi navbatda, tilining soddaligi, masalaning konkret qo'yilishi, muammolarning tadrijiylik asosida hal qilinishi bilan e'tibor qozondi. Shuningdek, risolalarning bu qadar ommalashuvida ustozning ko'p yillar universitetda mumtoz poetikadan saboq bergani va shu asosda masalaga to'plangan ko'pyillik tajribalar asosida yondashgani ham sabab bo'ldi.

Qo'lingizdagi kitobda mumtoz adabiyotimizning negizi bo'lmish aruzning nazariyasi asoslari batafsil tahlil qilingan. Kitob adabiyotshunoslar, filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, maktab o'qituvchilari va o'quvchilari, shuningdek, mumtoz adabiyotga qiziquvchi keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi:

Dilnavoz YUSUPOVA, filologiya fanlari nomzodi

ISBN 978-9943-985-65-0

© Anvar Hojiahmedov
 «Aruz nazariyasi asoslari»
 © Akademnashr, 2018

Bugungi adabiyotimizning ma'naviy zamini sanalgan, ming yillik badiiy xazinaga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizni tushunish, his qilish, tahlil va taqin etishda uning asosini tashkil qilgan aruz vaznidan chuqur xabardor bo'lish har qanday she'riyat ixlosmandi uchun muhimdir. Shu ma'noda professor A. Hojiahmedovning bugun Sizga qayta taqdim etilayotgan «Aruz nazariyasi asoslari» qo'llanmasi aruz tizimi va uning nazariy asoslari haqida ma'lumot berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'llanmada aruz tizimi sodda uslubda, kitobxonga tushunarli tilda, tadrijiylik asosida tushuntiriladi. Dastlab o'quvchiga aruzning ilk nazariy asoslari bo'lmish qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'inlar haqidagi muodili: sabab, vatad va fosilaga ta'rif beriladi, bu tushunchalar orasidagi o'xshash va farqli jihatlarga to'xtab o'tiladi. Aruzni o'rganishdagi keyingi bosqich sifatida ruknlar, ularning tuzilishi va turlariga e'tibor qaralib, ushbu ruknlarning bahrlarni hosil qilishdagi o'rni belgilanadi, bahrlar tasnifi amalga oshiriladi. Shu tariqa risolada 11 bahr, 100 ga yaqin vaznlar mumtoz shoirlarimizdan keltirilgan baytlar vositasida tahlil qilinadi. Risolada har bir vaznga to'xtalinar ekan, statistik ma'lumotlar asosida ushbu vaznlarning mumtoz ijodkorlarimiz she'riyatidagi o'rni ham e'tibor qaraliladi, ularning ohang yaratish imkoniyatlari tadqiq qilinadi. Umuman olganda, mazkur qo'llanma muhtaram kitobxonlarimizga murakkab she'riy tizim bo'lmish aruz ilmini o'rganish yo'lida muhim dasturilamal bo'lishiga shak-shubha yo'q. Ushbu kitobni o'qish va undagi bilimlarni o'zlashtirish orqali hosil bo'ladigan savobdan marhum ustozimizning qabrlari munavvar, ruhlari shod bo'lsin!

Dilnavoz YUSUPOVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

KIRISH

Asrlar davomida mumtoz she'riyatimizda foydalanib kelingan, hozirgi kunda ham o'zbek poeziyasida qo'llanayotgan aruz vazni ancha murakkab she'riy o'lchov sistemasi. U 19 bahrdan iborat, muammasi sub 100 dan ortiq vaznni o'z ichiga oladi. 11 bahrning 90 ga yaqin vaznlaridan shoirlarimiz o'zlarining lirik va liro-epik asarlarini yaratishda foydalanishganlar.

Mumtoz she'riyatimizning o'lmas obidalarini, shuningdek, o'zbek shoirlarining aruz asosida yaratilgan asarlari g'oyaviy-badiiy qimmatini chuqur anglab yetish uchun mazkur she'riy o'lchov sistemasi nazariy asoslarini puxta bilib olish shart. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan vaznlarning ritmik xususiyatlari, rukn va sxemalarini o'zlashtirmay tushib aruz vazni asosida yozilgan asarlarni ifodalari o'qish ham mumkin emas.

Vazn she'riy asarning shakli ko'rinishlaridan biri sifatida uning mazmunini badiiy ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Shoir hech qachon u yoki bu vaznga tasodifan murojaat etmaydi, u hamisha asar g'oyasi, yaratilajak lirik yoki epik qahramon qiyofasi, xarakterini nazarda tutgan holda shu qiyofani, xarakterni yan qinroq gavdalantirishga, uning ichki olamini chuqurroq ochishga imkon beradigan vaznni tanlaydi. Shubhasizki, mazmunga mos vaznni aniqlash muayyan izlanishlarni talab qiladi. Shunday ekan, mumtoz asarlar vazni, ritmik xususiyatlari saqlab o'qilgandagina shoirning g'oyaviy-badiiy muddaosini anglab yetish mumkin.

Biron shoir ijodi o'rganilar ekan, u yaratgan she'riyatning vazni xususiyatlarini tadqiq etish badiiy mahorat, uslub, ana va no-vatorlik kabi masalalarni hal etish jihatidan alohida ahamiyatga ega. Ijodkor tomonidan foydalanilgan vaznlar badiiy shakldagi xalqchillikning ham ifodasi sanaladi. Binobarin, vaznlar doirasini o'rganish shoir bilan xalq og'zaki ijodi, xalq musiqasi o'rtasidagi munosabatlarni ham aniqlash imkonini beradi.

Asarlarning vazni xususiyatlari ustida ishlash badiiy til muammasini hal qilish nuqtayi nazaridan ham qiziqarliqdir. Shoirning

Aruz nazariyasi asoslari

Biron bahrning barcha vaznlarini o'zlashtirib olgach mashq xarakterini o'zgartirasiz: avval siz o'zlashtirgan bahr raqamini topasiz-da, devondan shu bahrda yaratilgan biron asar raqamini belgilaysiz. Bu holda shu asarning qaysi bahrda yozilganligini bilasiz-u, lekin uning vaznini hali bilmaysiz. Keyin asarni devondan topasiz-da, uning ruknlari, sxemasini belgilab vaznini aniqlaysiz. Qanchalik to'g'ri xulosaga kelganingizni aniqlashni istasangiz vazn raqamini ko'zdan kechirishingiz kifoya. Bu xil mashqlar mutasil davom etsa, aruz nazariyasi va amaliyotini puxta o'zlashtirishingiz qiyin emas.

Anvar Hojiahmedov

o'z asarlari musiqiylikini ta'minlashda u yoki bu vaznlar vositasida so'z san'atidan, vazn va qo'fiya, vazn va radif munosabatlari-dan, unli va undosh tovushlar munosabatidan foydalanish mahorati ham shu jarayonda aniqlanadi.

Binobarin, yuqorida o'rganilgan vaznlarni puxta o'zlashtirib olish she'riyatdagi badiiyat masalalarini tahlil qilishning zaruriy shartlaridan biridir.

Aruz nazariyasi sohasida olingan ma'lumotlar tekstologik tadqiqotlar olib borishda ham nihoyatda qo'l keladi. U yoki bu asarning matni aniqlanar ekan, vaznga asoslanib ish ko'rish mis-ralarda so'zlarning joylashishi, talaffuzini belgilashga, yetishma-yotgan so'z yoki bo'g'inlarni aniqlashga imkon beradi.

Ko'rinadiki, aruz vaznining nazariy va amaliy masalalari o'zbek adabiyoti tarixini chuqur va atroflicha o'zlashtirish uchun nihoyatda zarurdir. Mazkur ilmiy egallash, yuzaki qaraganda, ancha mushkuldek ko'rinadi. O'nlab ruknlar, bahrlar, vaznlarning nomlarini, sxemalarini yodlab olish, har bir vaznning ohangini o'zlashtirish oson ish emas, albatta. Ammo muttasil izchil muto-laa va mashq vositasida aruz nazariyasi asoslarini o'zlashtirish mumkin.

Ruknlar, ularning tuzilishi, turlari va sxemasi, bahrlarning nomlarini yodlab olish lozim. Xilma-xil vaznlarning ruknlari va sxemasi esa kitobchada berilgan misollar ustida mashq qilish bi-ling o'zlashtiriladi.

O'rganilgan nazariy ma'lumotlarni puxta bilib olish va adabi-yotimizda qo'llangan vaznlarni osongina aniqlash malakasi-ni hosil qilishda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan 1959 – 1960-yillarda nashr qilingan «Xazoyin ul-maoniy» asari jildlaridan foydalanish ijobiy natija beradi. «Xazoyin ul-maoniy»ning har bir devoni so'ngida bir qator ilovalar mav-jud, jumladan, devonga kiritilgan har bir she'rning qaysi bahr va vaznda yozilganini raqamlar vositasida ko'rsatilgan, keyin esa shu devonda foydalanilgan bahrlar, ularning vaznlari, har bir vaznning ruknlari va sxemasi (paradigmasi) berilgan. Bahr va vaznlarni o'zlashtirish ustida ishlar ekansiz, avvalo, biron asarning vazn ko'rsatkichini, shu vazn ruknlari va sxemasi-ni aniqlang, so'ng ana shu asarni devondan toping-da, uning baytlaridagi ruknlarni, sxemasini aniqlash yuzasidan mashq qiling.

ARUZ VAZNI NAZARIYASI ASOSLARI

Sharq mumtoz adabiyotida keng qo'llanib kelgan aruz vazni she'r misralarida qisqa va cho'ziq bo'g'inlarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslanadi. Hozirgi she'riyatimizning asosiy o'lchov sistemasi hisoblangan barmoq ham she'r misralarida bir xil miqdordagi bo'g'inlarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishini taqozo etadi. Ammo uning uchun bo'g'inlarning sifati, ya'ni qisqa yoki cho'ziqligi ahamiyatsizdir. Masalan, H. Olimjonning «O'zbekiston» she'ridan olingan quyidagi misralarni ko'zdan kechiraylik:

Vodiydami yayov kezganda

Bir ajib his bor edi menda.

Daryolardan kuylab o'tardim,

Qo'shiqlarga quloq tutardim.

Shu misralardagi bo'g'inlarni aniqlasak, quyidagi sxema paydo bo'ladi:

-V---

V---

Ko'rinadiki, har qaysi misrada 9 tadan bo'g'in bo'lib, u 4 + 5 tarzida turoqlarga bo'linib takrorlanadi. Lekin misralardagi cho'ziq va qisqa bo'g'inlar soni har xil, o'rni ham muayyan emas, ya'ni ular istagan miqdorda va istagan o'rinda kela oladi. Aruz sistemasi esa har qaysi misradagi qisqa va cho'ziq bo'g'inlar soni bir xil, o'rni ham muayyan bo'ladi. Masalan, Alisher Navoiyning bir g'azali matlasini ko'zdan kechiraylik:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,
Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

Shu baytning sxemasini tuzsak, quyidagi manzarani hosil qilamiz:

-V--- -V--- -V--- -V---
-V--- -V--- -V--- -V---

Diqqat qilinsa, har qaysi misrada 15 tadan bo'g'in bor, ularning 11 tasi cho'ziq, 4 tasi qisqa ekanini, ana shu cho'ziq va qisqa bo'g'inlar misralarda ma'lum o'rinlarda kelayotganini ko'rish mumkin.

Cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning shu tarzda takrorlanishi mayin musiqiy ritm – ohangni ta'minlaydi. Yana bir misol. Furqatning «Sayding qo'ya ber, sayyod» musaddasidan ikki misrani shu tarzda ko'zdan kechiraylik:

Sayding qo'ya ber, sayyod, sayyora ekan mendek,
O'ldimini bo'yindin, bechora ekan mendek.

Bu misralarning sxemasini shunday ko'rsatish mumkin:

---V V--- ---V V---
---V V--- ---V V---

Binobarin, mazkur baytning har misrasida 14 tadan bo'g'in bor, ularning 10 tasi cho'ziq, 4 tasi qisqa. Ana shu bo'g'inlar misralarda ma'lum o'rinlarda barqaror takrorlanadi.

Aruz sistemasiga mansub istalgan vazni olib qarang, ularda ana shu qoida qat'iy saqlanishini ko'rasiz.

Yuqoridagi parchalarga e'tibor qilsak, cho'ziq va qisqa bo'g'inlar har qaysi misrada muayyan tarzda ritmik guruhlariga uyushib takrorlanayotganligini ko'ramiz. Barmoq sistemasidan farqli o'laroq, har qaysi guruhda so'z yoki so'zlar birikmasi tugallanishi shart emas, so'zlar yoki birikmalar bo'linib qolib, ikkinchi guruhga o'tib ketishi ham mumkin. Hamid Olimjon she'ridan olingan parchada har qaysi misradagi birinchi guruh – oldingi turoqlar «vodiylarni», «bir ajib his», «daryolardan», «qo'shiqlarga» tarzida tugallangan holdagi ko'rinishga ega. Bu barmoq sistemasiga xos qonun. Aruzda yozilgan she'rlarni ko'zdan kechirsak, birinchi misradagi «kecha kelgum» ritmik guruhidagi so'zlar keyingi guruhda davom etayotganini kuzatamiz.

Binobarin, bu xususiyat ham aruz sistemasiga xos sanaladi. Shuning uchun bu guruhlar barmoqda qo'llanadigan «turoq» termini bilan ifodalalanadi.

Aruz sistemasining nazariy masalalarini puxta o'zlashtirib olish, bu sistema asosida yaratilgan she'riy asarlarni to'g'ri va ifodali o'qish, ularni g'oyaviy-badiiy tahlil qilish uchun bo'g'inlar hamda ruknlarining xususiyatlari, turlari, she'r tuzilishidagi o'rmon puxta bilib olish zarur.

QISQA, CHO'ZIQ VA O'TA CHO'ZIQ BO'G'INLAR

She'riy misralarda musiqiy ohangni unli va undosh tovushlarning muayyan tartibdagi takrori yuzaga keltiradi. Shu tufayli ham aruz nazariyasiga oid ilmiy asarlarda sokin (mustaqil undosh yoki cho'ziq unli) hamda mutaharrik (harakatlanuvchi, ya'ni qisqa unli oldidagi undosh) harflar vazn yaratuvchi eng kichik elementlar sanalgan. Bunday harflar arab grafikasigina xos bo'lib, biz ular asosida ish ko'rolmaymiz. O'zbek adabiyotshunosligida aruz sistemasining eng kichik elementlari sifatida bo'g'in qabul qilingan. She'riy vazn uch xil -- qichqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'iniga asoslanadi.

Qisqa talaffuz qilinuvchi unliidan iborat bo'lgan yoki shunday unli bilan tugaydigan ochiq bo'g'inlar **qisqa bo'g'in** deb ataladi. Ular vazn sxemasida "V" yoki "U" belgisi bilan ifodalanadi.

Cho'ziq talaffuz qilinuvchi unliidan iborat bo'lgan yoki shunday unli bilan tugallangan ochiq bo'g'inlar, shuningdek, tarkibida qisqa unli bor yopiq bo'g'inlar **cho'ziq bo'g'in** sanaladi. Bunday bo'g'inlar vazn sxemasida «-» (tire) belgisi bilan ifodalanadi. She'r misralaridagi bo'g'inlarning cho'ziq yoki qisqaligi ularning yozilishiga qarab emas, vaznga muvofiq o'qilishiga ko'ra aniqlanadi. Masalan, Mashrab g'azalidan quyidagi parchani ko'zdan kechiraylik:

*Ko'rsat jamoling mastonalarg'a,
Ishqingda kuygan parvonalar-g'a.*

Misralarni vaznga muvofiq o'qib turib bo'g'inlarga ajratsak, ularning quyidagi sxemada ekanini ko'ramiz:

Ko'r-sat	ja-mo-ling	mas-to-na-lar-g'a,
- - -	V - - -	- - - V - - -
Ish-qing-da	kuy-gan	par-vo-na-lar-g'a.
- - - V	- - -	- - - V - - -

Ya'ni **ko'r, sat, ling, mas, lar, ish, qing, kuy, gan, par, lar** bo'g'inlari tarkibida qisqa unli bo'lgan yopiq bo'g'in sifatida, **mo, to, g'a, vo, g'a** bo'g'inlari esa cho'ziq unli bilan tugagan ochiq bo'g'inlar sifatida cho'ziq bo'g'in deb belgilanadi. **Ja, na, da, na** bo'g'inlaridagi «a» unlisi qisqa o'qiladi, shu tufayli ular qisqa bo'g'in sanaladi.

Shuni ham bilib qo'yish kerakki, cho'ziq bo'g'inning har ikki turi bir xil belgi bilan ifodalansa da, ular ohang yaratilish jihatidan teng emas: ochiq cho'ziq bo'g'in yopiq cho'ziq bo'g'iniga qaraganda yoqimlir o'hang beradi. Yopiq cho'ziq bo'g'in tarkibida cho'ziq unli kelsa, u ancha cho'ziq talaffuz etiladi. Bunday bo'g'inlar *o'ta cho'ziq bo'g'in* sanaladi. Shuningdek, qo'sh undosh bilan tugallanadigan bo'g'inlar ham o'ta cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. Bunday bo'g'inlar misra ichida «-V» belgisi bilan, misra oxirida esa «~» belgisi bilan ifodalanadi. Masalan, Boburning she'ridan olingan quyidagi parchaga e'tibor boring:

*So'rma holimniki, bo'ldum burnog'idin zorroq,
Jism jondin zor-u, jonim jismdin afgorroq.*

Baytini vaznga muvofiq o'qisak, birinchi misradagi «**zorroq**» so'zining har ikki bo'g'ini, «**afgorroq**» so'zining keyingi ikki bo'g'ini tarkibidagi «o» unlisi cho'ziq talaffuz qilinishi tufayli boshqa yopiq bo'g'inlardan farqlanib turadi. Chunki ular o'ta cho'ziq bo'g'inlardir. Keyingi misradagi «jism» bo'g'inlari esa qo'sh undosh bilan tugallangan. Shunga ko'ra, ular ham o'ta cho'ziq bo'g'in deb belgilanadi. Binobarin, baytning vazn sxemasi quyidagicha tuziladi:

So'r - ma	ho - lim - ni - ki	bo'l - dum	bur - no - gi	- din - zor - roq.
- - - V	- - - V - - -	- - - V - - -	- - - V - - -	- - - V - - -
Jism jon -	af - gor - roq.	af - gor - roq.		
- - - V	- - - V - - -	- - - V - - -	- - - V - - -	- - - V - - -

Boburning quyidagi baytini ham qarab o'taylik:

*Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatlari,
She'r bahsi, ishq dardlari, bodaning kayfiyati.*

O'qishga alohida diqqat qilinmasa, misralardagi musiqiy ohang chiqmaydi. Ifodali o'qishga erishish uchun «yoza», «yor», «do'st», «she'r», «ishq» bo'g'inlari tarkibidagi unillarni cho'ziq talaffuz etish lozim, zero, ular o'ta cho'ziq bo'g'inlardir. Baytning vazn sxemasi esa quyidagicha:

Yoz fas - li, yor vas - li, do'st - lar - ning suh - ba - ti,
-V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -

She'r bah - si, ishq dar - di, bo - da - ning kay - fi - ya - ti.
-V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -V - - -

Aruz sistemasi qoidalariga muvofiq bo'g'inlar bir-biriga qo'shilib ketaveradi. Xususan, yopiq bo'g'in oxiridagi undosh vazn sharti bilan o'zidan keyingi unli bilan qo'shib o'qilishi mumkin. Buni **vast** hodisasi deyiladi. Mazkur holatda cho'ziq bo'g'in qisqa bo'g'in yoxud o'ta cho'ziq bo'g'in ochiq cho'ziq bo'g'iniga aylantirilishi qolishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, o'ta cho'ziq bo'g'inlar ritm-ohang hosil qilishda alohida ahamiyatga ega.

Bo'g'inlar haqidagi yuqorida aytilgan ma'lumotlarni amaliy jihatdan puxta o'zlashtirmay turib aruz nazariyasining boshqa masalalariga kirishib bo'lmaydi. Buning uchun esa aruzda yaratilgan she'riy asarlardan olingan baytlar tarkibidagi bo'g'inlarning cho'ziq-qisqaligini aniqlash yuzasidan imkon qadar ko'proq mashq qilish lozim. Shunga erishish kerakki, bo'g'inlar sifatini o'qish davomida osonlik bilan belgilash mumkin bo'lsin. Xususan, o'ta cho'ziq bo'g'inlarga alohida e'tibor berish lozim. Mashq uchun misollar:

Sensan sevarim, xoh iron, xoh inonma,
Qondur jigaram, xoh iron, xoh inonma.

(Lutfiy)

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.

(Navoiy)

Ko'rdum yuzungni, devona bo'ldim,
Aql-u hushimdin begona bo'ldim.

(Mashrab)

Navbahor, ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, jo'ralar, o'rtog'lar.
(Muqimiy)

Do'stlar, aysh-u tarab fasli bahor istar ko'ngul,
Har kuni sahroda sayri lokazor istar ko'ngul.
(Furqat)

VATAD, SABAB, FOSILA

Qisqa va cho'ziq bo'g'inlarning birikuvidan **sabab**, **vatad**, **vast** deb atalgan elementlar tashkil topadi.

Sabab bir cho'ziq yoxud ikki qisqa bo'g'in demakdir. Bir cho'ziq bo'g'indan iborat bo'lgan sabab (sxemasi: →) **yengil sabab** (sababi xafif) deb, ikki qisqa bo'g'indan tuzilgan sabab (sxemasi: V V) esa **og'ir sabab** (sababi saqiy) deb ataladi.

Bir cho'ziq bo'g'in bilan bir qisqa bo'g'inning birikuvidan **vatad** deb atalgan element tuziladi. Bunday birikmada qisqa bo'g'in cho'ziq bo'g'inning oldida yoki orqasida kelishi mumkin. Shunga ko'ra, vatadlar ikki xil bo'ladi:

1. Vatadi majmu', ya'ni qo'shilgan vatad.
2. Vatadi mafruq, ya'ni ajratilgan vatad.

Vatadi majmu' cho'ziq bo'g'inning o'zidan oldin kelgan qisqa bo'g'in bilan birikuvidan tuziladi va sxemada V— belgisi bilan ifodalanganadi.

Vatadi mafruq esa, aksincha, cho'ziq bo'g'inning o'zidan keyin kelgan qisqa bo'g'in bilan birikuvidan tuziladi va sxemada V belgisi bilan ko'rsatiladi.

Vatadlar tarkibidagi cho'ziq va qisqa bo'g'in bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, qo'shib talaffuz qilinadi. Masalan, «**go'zal vatan**» birikmasidagi har ikki so'z bo'g'inlarining tuzilishi jihatidan vatadi majmu'ga misol bo'la oladi. Ularda birinchi bo'g'inlar qisqa bo'lib, keyingi cho'ziq bo'g'in bilan birikib kelgan, bir-biridan ajralmagan holda talaffuz qilinadi. Shuningdek, **kitob**, **hayot**, **quyosh**, **bahor** kabi so'zlar ham vatadi majmu'ni ifodalaydi. Furqatning «Gimnaziya» she'ridagi:

Dema gimnazyakim, bir guliston
Erur, har yonda gulchinlar xiromi, —

baytini ko'zdan kechirsak, uning vazn sxemasi quyidagicha bo'ladi:

V --- V --- V ---
 V --- V --- V ---

Bu misralardagi 1-2-, 5-6- va 9-10-bo'g'inlar, ya'ni birinchi misradagi «**dema**», «**ziya**», «**gulis**», ikkinchi misradagi «**eru**», «**da gul**», «**xiro**» bo'g'in birikmalari vatadi majmu'dan tashqir topgan. Qolgan cho'ziq bo'g'inlar sabab hisoblanadi. Yuqoridagi misralarning tuzilishini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

vatad sabab sabab-vatad sabab sabab-vatad sabab
 V --- V --- V --- V ---

Navoiyning «Ul shayxki» g'azalidan quyidagi parchani ko'raylik:

*Ul shayxki minbar uza afsung'a berur tul,
 Shaytondir o'zi, majlisining ahli suruk g'ul.*

Bu baytning sxemasi tubandagicha:

-- V V -- V V -- V V --
 -- V V -- V V -- V V --

E'tibor berilsa, misralarning vatad hamda sabablardan tuzilganini ko'rish mumkin. Har qaysi misradagi 2-3-, 6-7-, 9-10- bo'g'in kelgan **vatadi mafruq** (cho'ziq bo'g'inidan keyin qisqartirilgan) ni tashkil etgan bo'lsa, 4-5-, 8-9-, 12-13-bo'g'in kelgan **vatadi majmu'** ni hosil qilgan. Birinchi va oxirgi, 14-bo'g'in kelgan esa sababdir. Ya'ni baytning har qaysi misrasi:

sabab vatadi mafruq / vatadi majmu' vatadi mafruq / vatadi majmu' vatadi mafruq / vatadi majmu' sabab

Fosila esa ikki yoki uch qisqa bo'g'inning o'zidan keyin keluvchi bir cho'ziq bo'g'in bilan birikshidan hosil bo'ladi. Agar ikki qisqa bo'g'in bilan cho'ziq bo'g'in biriksa, **kichik fosila** (fosilayi sug'ro) tuziladi va u sxemada V V - tarzida

rsatiladi. Uch qisqa bo'g'indan so'ng cho'ziq bo'g'in kelib qolgan bo'lsa, bu **katta fosila** (fosilayi kubro) sanaladi u sxemada V V V - tarzida ko'rsatiladi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, katta fosila o'zbek she'riyatida deyarli qo'llanilmagan.

RUKNLAR, ULARNING TUZILISHI VA TURLARI

Sabab, vatad va fosilalarning birikuvidan she'riy misralarni hosil qiluvchi eng yirik bo'laklar - ruknlar yuzaga keladi.

Bir sabab bilan vatadi majmu' birikmasidan «**faulun**» va «**foilun**» ruknlari hosil bo'ladi. Agar vataddan so'ng sabab kelsa, «**faulun**» rukni, aksincha, sababdan so'ng vatad kelsa, «**foilun**» rukni tuziladi. Faulun rukni sxemada V - - tarzida, foilun rukni sxemada V - V - tarzida ifodalangani.

Ikki sabab bilan bir vatadning birikuvidan to'rtta to'rt bo'g'inli rukn tuziladi. Bular **mafoiyun**, **foilotun**, **mustaf'ilun** va **maf'ulotun** ruknlari.

Vatadi majmu'dan so'ng ikki sabab kelsa, **mafoiyun** rukni sxemasi V - - -, vatadi majmu' ikki sabab o'rtasida kelsa, **foilotun** rukni (sxemasi - V - -), vatadi majmu' ikki sababdan so'ng kelsa, **mustaf'ilun** rukni (sxemasi - - V -) hamda ikki sababdan so'ng vatadi mafruq kelsa, **maf'ulotu** rukni (sxemasi - - - V) hosil bo'ladi.

Vatad hamda fosilaning birikuvidan ham ikki rukn maydonga hosil bo'ladi. Ular **mutafoilun** va **mafoilatun** ruknlari.

Vatadi majmu' kichik fosiladan oldin kelganida **mafoilatun** rukni (sxemasi V - V -) hamda shu vatad kichik fosiladan keyin kelganida **mutafoilun** rukni (sxemasi V V - V -) tuziladi.

Shunday qilib, sabab, vatad hamda fosilalar birikuvidan aruz vaznining asillar deb ataluvchi quyidagi ruknlari hosil bo'ladi:

№	Rukn nomi	Sxemasi	№	Rukn nomi	Sxemasi
1.	faulun	V - -	5.	Mustaf'ilun	- - - V -
2.	foilun	- V -	6.	Maf'ulotu	- - - - V
3.	mafoiyun	V - - -	7.	Mutafoilun	V V - V -
4.	foilotun	- V - -	8.	Mafoilatun	V - V V -

BAHRLAR, ULARNING TUZILISHI VA TURLARI

Aruz vaznidagi she'r o'lchovlarining asosiy turlari – bahr yuqoridagi 8 ruknning turli tartibda birikib takrorlanishidan hosil bo'ladi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

I. Bir ruknning aynan takroridan tuzilgan bahrlar

Bunday bahrlar 7 ta, ma'ulotu ruknidan bo'lak, yuqoridagi yetti ruknning aynan takroridan hosil bo'ladi. Ya'ni **faulun** ruknidan **mutaqorib** bahri, **foilun** rukni takroridan **mutador** bahri, **mafoiyun** rukni takroridan **hazaj** bahri, **foilotun** ruknidan **ramal** bahri, **mustaf'ilun** rukni takroridan **rajaz** bahri, **mutafoilun** rukni takroridan **kamil** bahri, **mafoilatun** rukni takroridan **vofir** bahri hosil bo'ladi.

Bir baytda bu ruknlar to'rt marta takrorlansa, bunda vaznni **murabba'** (arabcha «to'rtlik» degani), olti marta takrorlansa, **musaddas** (arabcha «oltilik» degani), sakkiz marta takrorlansa, **musamman** (arabcha «sakkizlik» degani) deyurtiladi.

Misolalar:

*Zamona kulfatidin bu ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi,
Bu charxi bemuravvatdin ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi.*

(Uvaysiy)

Mazkur baytning ruknlari va sxemasi quyidagicha:

Za-mo-na kul fa-ti-din bu ko'-ngul do-g'o'l di do-g'o'l-di,
V - - - V - - - V - - - V - - - V - - -
mafoiyun mafoiyun mafoiyun mafoiyun mafoiyun

Bu char-xi be mu-ruv-vat-din ko'-ngul do-g'o'l di do-g'o'l-di,
V - - - V - - - V - - - V - - - V - - -
mafoiyun mafoiyun mafoiyun mafoiyun mafoiyun

Ko'rinadiki, bu baytda mafoiyun rukni sakkiz marta takrorlangan. Demak, ana shu she'r **hazaji musammani solim** vaznidagi yozilgan ekan.

*Ko'z-din to'kuldi qon yoshim, men mubtalo qayga boray,
Rahim aylamas ul mahvashim, men mubtalo qayga boray?*
(Muqimiy)

Bu misralarning paradigmasi (ruknlari) va sxemasi quyidagidek bo'ladi:

Ko'z-din to'-kul di qon yo-shim, men mub-ta-lo qay-ga bo-ray?
V - - - V - - - V - - - V - - -
mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Xil-may-la-mas ul mah-va-shim, men mub-ta-lo qay-ga bo-ray?
V - - - V - - - V - - - V - - -
mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Baytda mustaf'ilun rukni 8 marta takrorlangan. Demak, bu baytning bahri **rajaz bo'lib**, vaznning nomi **rajazi musammani solim**dir.

*Ne xayol edi yanakim, ko'ngul qushi saydini havas aylading,
Badanimga har soridin hadang otibon anga qafas aylading.*
(Navoiy)

Ushbu bayt paradigmasi va sxemasi quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Ne xa-yol e-di ya-na-kim ko'-ngul qu-shi say-di-ni ha-va-say-la-ding,
V V - V - V V - V - V V - V - V - V V - V -
mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun

Ha-da-nim-g'a har so-ri-din ha-dang u-ru-bon a-nga qa-fa-say-la-ding.
V V - V - V V - V - V V - V - V - V V - V -
mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun

Bu baytda mutafoilun rukni 8 marta takrorlangan. Shunga ko'ra, uning bahri **kamil** sanalib, vaznning nomi **kamili musammani solim** deb ko'rsatiladi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bir xil ruknning aynan takrorlangan bahrlarning o'zbek adabiyotida eng ko'p qo'lla-

nadiganlari muta'qrib, hazaj, rajaz bahrlaridir. Shoiriarimiz dida bu bahrlarning asosan sakkiz ruknli vaznlari qo'llang. Ayniqsa, **hazaji musammani solim** va **rajazi musammani solim** vaznlarida har bir shoir anchagina lirik she'rlar yaratgan. Masalan, A.Navoiyning «Xazoyin ul-ma'noiy» kitobida kirgan 3132 she'rdan 259 tasi, jumladan, 245 g'azali hazaj musammani solim vaznida yozilgan. Muqimiyning ikki tomi tanlangan asarlariga kirgan she'rlarning 48 tasi shu vaznida yozilgan. Boshqa shoirilar yaratgan lirik asarlarning ham 8 – foizi shu vaznda bitilgan.

II. Ikki xil rukndan tuzilgan bahrlar

Aruz vazniga mansub bir qator bahrlar ikki xil ruknning ma'lum tartibda takrorlanishidan yuzaga keladi. Bunday birikib takrorlanish ikki turlidir.

Bittadan olingan ikki xil ruknning takrorlanishidan hosil bo'lgan bahrlar. Bunday bahrlar bizga ma'lum 8 ruknning ikkita-ikkita bo'lib takrorlanishidan tuziladi.

1. Mafoiyulun va foilotun ruknlarining ketma-ket takrorlanishidan **muzori'** bahri yuzaga keladi. Ular bir baytda

«mafoiyulun foilotun
mafoiyulun foilotun»

tarzida takrorlansa, **muzorei murabbayi solim** vazni,

«mafoiyulun foilotun mafoiyulun
mafoiyulun foilotun mafoiyulun»

tarzida takrorlansa, **muzorei musaddasi solim** vazni,

«mafoiyulun foilotun mafoiyulun foilotun
mafoiyulun foilotun mafoiyulun foilotun»

tarzida takrorlansa, **muzorei musammani solim** vazni hosil bo'ladi. Foilotun va mustaf'ilun ruknlarining birikib takrorlanishidan esa **xafif** va **mujtass** bahrlari tuziladi. Foilotun rukni mustaf'ilundan oldin kelib takrorlansa, **xafif** bahri hosil bo'ladi.

Ularning o'rin almashinib takrorlanishidan esa **mujtass** bahri yuzaga keladi.

Mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlari takroridan **munsarih** va **muqtazab** bahrlari tuziladi. Agar mustaf'ilun rukni maf'ulotundan avval kelib takrorlansa, **munsarih** bahri hosil bo'ladi. Maf'ulotu rukni mustaf'ilun ruknidan avval kelib takrorlanganda esa **muqtazab** bahri tuziladi.

Foilotun hamda mafoiyulun ruknlarining birikib takrorlanishidan **qarib** bahri tuziladi.

Foilotun va foilun ruknlarining ketma-ket takrorlanishidan **ma'rif** bahri, mustaf'ilun va foilun ruknlarining ketma-ket takrorlanishidan **basit** bahri hosil bo'ladi.

IKKITA BIR XIL VA BITTA BOSHQA XIL RUKNLARNING TAKRORLANISHIDAN TUZILGAN BAHRLAR

Bunday bahrlar har bir misrada uch ruknning ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil bo'ladi. Ulardan ikkita bir xil, uchinchisi boshqa xil rukndan iborat. Bir misrada uchta, bir baytda esa oltita rukni ishtirok etgani uchun bunday bahrlar olti ruknlik, ya'ni musammanlikda shaklidagina namoyon bo'ladi, ular murabba' va musammanlik ko'rinishlariga ega emas.

1. **Qarib bahri.** Bu bahr ikkita mafoiyulun va bitta foilotun rukni takroridan tuziladi. She'r baytlarida doimo

«mafoiyulun mafoiyulun foilotun
mafoiyulun mafoiyulun foilotun»

tarzida qo'llanib, qaribi musaddasi solim vazni ko'rinishini hosil qiladi.

2. **Mushokil bahri.** Bu bahr ikkita mafoiyulun va bitta foilotun rukni takroridan tuziladi. Solim ruknlarining har bir baytda

«foilotun mafoiyulun mafoiyulun
foilotun mafoiyulun mafoiyulun»

tarzida takrorlanishidan mushokil bahrlarining **mushokili musaddasi solim** vazni hosil bo'ladi.

3. **G'arib bahri.** Bu bahr ikkita foilotun va bitta mustaf'ilun rukni takroridan tuziladi. Bu ruknlar har qaysi baytda solim hoida

«foilotun foilotun mustaf'ilun
foilotun foilotun mustaf'ilun»

tarzida takrorlanishidan **g'aribi musaddasi solim** vazni hosil bo'ladi.

4. **Sari' bahri.** Bu bahr ikkita mustaf'ilun va bitta maf'ulot rukni takroridan tuziladi. Bu ruknlarning she'r baytlarida

«mustaf'ilun mustaf'ilun maf'ulotu
mustaf'ilun mustaf'ilun maf'ulotu»

tarzida takrorlanishidan **sariyi musaddasi solim** vazni hosil bo'ladi.

Shunday qilib, aruzning 19 bahri bilan tanishdik. **Hazaj, ramal, mutaqorib, muzori', xafif, mujtass, sari'** bahrlari o'zbek shoirilari ijodida keng qo'llangan, **mutadorik, komil, munsarih** bahrlarida yaratilgan she'riy asarlar uncha ko'p emas. Ulardan sakkiztasi, xususan, **vofir, muqtazab, tavaddud, basit, qarib, mushokil, g'arib** bahrlaridan she'riyatda foydalanilmaydi.

ZIHOFLAR

Aruz vaznining murakkabliklaridan biri shundaki, biz yuqoridagi ko'pincha turli o'zgarishlar bilan qo'llanadi. Bu o'zgarishlar aruz ilmda **zihof** deb yuritiladi. Sakkiz rukn hammasi bo'lib 45 xilga ajratilishi mumkin:

1. Ruknlarning tarkibidagi bo'g'inlarning son jihatidan o'zgarishi, ya'ni bo'g'inlarning tushirilishi yoki ortirilishi.
2. Ruknlarning tarkibidagi bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi, cho'ziq bo'g'inlarning qisqa yoxud o'ta cho'ziq, shuningdek, qisqa bo'g'inlarning cho'ziq bo'g'inlarga aylantirilishi.
3. Yuqoridagi ikki xil o'zgarishning bir vaqtda qo'llanilishi, ya'ni ruknlarning tarkibidagi bo'g'inlarning bir vaqtda ham son, ham sifat jihatidan o'zgartirilishi.

Aruz vaznining asosi bo'lgan ruknning turli xil o'zgarishlarga duch kelishi natijasida ularning o'zgarigan ko'rinishlari,

ko'rinishlari, ya'ni tarmoq ruknlari hosil bo'ladi. Bunday tarmoq ruknlari soni har bir asosiy ruknda har xil miqdorga va har xil ko'rinishga ega.

MAFOIYLUN RUKNI TARMOQLARI

Mafoiyulun rukni yuqoridagi zihoflardan 12 tasida uchraydi, demak, bu ruknning 12 xil tarmoq ko'rinishi mavjud.

I. Bo'g'inlarning son jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlari

1. **Maf'ulun** – mafoiyulun ruknining «xarm» («burunni kesish») zihofiga duch kelib, birinchi qisqa bo'g'inini tushirilishidan hosil bo'ladi: mafoiyulun ruknining birinchi bo'g'inini «ma» tushirilgach, qolgan foiyulun qismi o'ziga teng maf'ulu rukni bilan almashtiriladi va «burni kesik» ma'nosida **axram** deb yuritiladi.

2. **Faulun** – «hazf» («tashlash») zihofiga duch kelishdan hosil bo'ladi: mafoiyulun ruknining oxirgi bo'g'inini «lun» tushiriladi va qolgan «mafoiy» qismi o'ziga teng bo'lgan faulun rukni bilan almashtiriladi va **mahzuf** deb yuritiladi.

3. **Faal** – «jabb» («bichish») zihofiga duch kelib, keyingi ikki sababning tushirilishidan hosil bo'ladi: mafoiyulun ruknining «faulun» qismi tushirilgach, qolgan «mafo» qismi o'ziga teng faal rukni bilan almashtirilib, **ajabb** deb yuritiladi.

4. **Fa** – «batar» («ildizdan ag'darish») zihofiga duch kelishdan hosil bo'ladi: mafoiyulun ruknining oldingi uch bo'g'inini – «mafoiy» qismi tushirilgach, qolgan «lun» qismi o'ziga teng fa' rukni bilan almashtiriladi va **abtar** deb yuritiladi.

II. Bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlari

Mafoiyulun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi, ya'ni cho'ziq bo'g'inlarning qisqa bo'g'inlarga va aksincha o'zgartirilishi natijasida quyidagi tarmoq ruknlari hosil bo'ladi:

1. **Mafoilun** – «qabz» («ushlab qolish») zihofiga duch kelib, uchinchi, cho'ziq bo'g'inning qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maqbu**z deb yuritiladi.

2. **Mafojylu** – «kaff» («qaytarish») zihofiga duch kelgan bo'g'ining qisqa bo'g'iga aylantirilishi deb yuritiladi.
3. **Mafojylon** – «tasbig'» («to'ldirish») zihofiga duch kelgan bo'g'ining o'ta cho'ziq bo'g'iga aylantirilishi deb yuritiladi.
7. **Faulun** (V--~) – musabbag'
8. **Foilun** (~V~) – maqbut
9. **Faal** (V~) – ajabb
10. **Faul** (V~) – axtam
11. **Fa'** (~) – abtar
12. **Fo'** (~) – azall

III. Bo'g'inlarning ham son, ham sifat jihatidan o'zgarish natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar

Mafojylun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning ham son, ham sifat jihatidan o'zgarishi, ya'ni bo'g'inlarning tushirilishi, axtam bo'g'iga aylantirilishi natijasida quyidagi tarmoq ruknlar hosil bo'ladi.

1. **Foilun** – «shatar» («aybli qilish») zihofiga duch kelib, kekinchi bo'g'ini tushirilib, ayni vaqtda, uchinchi bo'g'ining qisqa bo'g'iga aylantirilgach, qolgan «foilun» qismi **ashtar** deb yuritiladi.

2. **Faul** – «xatm» («tishni sindirish») zihofiga duch kelib, kekinchi bo'g'ini tushirilib, ayni vaqtda, ikkinchi, cho'ziq bo'g'ining o'ta cho'ziq bo'g'iga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **axtam** deb yuritiladi.

3. **Mafojyl** – «qasr» («qisqartirish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'ining tushirilishi va uchinchi, cho'ziq bo'g'ining o'ta cho'ziq bo'g'iga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maqsur** deb yuritiladi.

4. **Maf'ulu** – «xarb» («vayron qilish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'ining tushirilishi, ayni vaqtda, to'rtinchi bo'g'inning qisqa bo'g'iga aylantirilishidan hosil bo'ladi. Bunday o'zgarish almashiriladi va **axrab** deb yuritiladi.

5. **Fo'** – mafojylun ruknining «zalat» («sonning go'shtsiz bo'lib qolishi») zihofiga duch kelib, birinchi, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarning tushirilishi, ayni vaqtda, qolgan ikkinchi bo'g'ining o'ta cho'ziq bo'g'iga aylantirilishidan yuzaga keladi va **azall** deb yuritiladi.

Demak, mafojylun ruknining turli zihoflarga duch kelishi natijasida uning quyidagi tarmoqlari (furu'lari) hosil bo'ladi:

Mafojylun ruknining tarmoqlari shu ruknning takrori asosiga yuritilgan hazaj bahri vaznlarida, shuningdek, mafojylun rukni ishtirokida tuziladigan muzore' bahrlarining vaznlarida qo'llaniladi.

Bahr – aruz she'riy o'lchov sistemasining asosiy turlaridan biri. Har qaysi bahr esa ko'plab vaznlarni – shu baharning tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Vaznlarni aniqlash uchun she'riy asar baytlari, aksariyat, birinchi bayti – matlayi vaznga muvofiq o'qiladi. So'ng har qaysi baytning bo'laklarga – ruknlarga ajratilib, ularning biz ko'rib o'tgan tarmoqlaridagi asl yoki tarmoq ruknlarga teng ekanligi og'zaki yoki yozma tarzda – sxemasini chizish yo'li bilan aniqlanadi. Tarmoq rukni aslidan hosil qilingani belgilangach, bahr ma'lum bo'ladi.

Shundan keyin bir baytda shu rukn necha marta takrorlanib, qaysi tarmoq ko'ra vaznning 4, 6 yoki 6 ruknligini yoxud murabba', musaddas yoki musamman ekanligini bilib olamiz. Har qaysi ruknning nomini belgilab, shu bayt misralarida qaysi ruknlar ishtirok etganini hisobga olib vaznni topamiz.

Baytlardagi har qaysi ruknning o'z o'rniga ko'ra nomi bor. Uning misraning birinchi rukni **sadr**, oxirgisi **aruz**, keyingi misraning birinchi rukni **ibtido**, oxirgisi **zarb**, qolgan ruknlar esa **hashv** deb ataladi. Jumladan, 8 ruknli baytda ular quyidagicha joylashadi:

sadr	hashv	hashv	aruz
ibtido	hashv	hashv	zarb

6 ruknli baytda esa ular

sadr	hashv	aruz
ibtido	hashv	zarb

shu tarzda o'rin oladi.

Masalan, Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidan olingan

*Nedur ahvoling, ey zori g'aribim,
Visolim davlatidin benasibim, —*

baytining, u orqali esa butun dostonning vaznini aniqlamoq bo'lsak, avvalo, baytni ifodalay o'qiydigan, so'ng uni:

*Ne dur ahvo ling, ey zori g'aribim,
Visolim dav latidin be nasibim,*

tarzida ritmik bo'lak — ruknlarga ajratamiz. Har qaysi rukn bo'linib o'zlashtirilgan ruknlarning asl ko'rinishi yoxud biron tarmog'iga teng keladi, o'sha asl yoxud tarmog'ni og'zaki aniqlaymiz. Ko'rinib turibdiki, misralarning birinchi — *sadr* va *ibtido'* hamda o'rtadagi — *hashv* ruknlari mafoiylunga, misralar oxiridagi *aruz* va *zarb* ruknlari faulunga teng.

Og'zaki aniqlash mushkul tuyulsa, har qaysi rukn sxemasini belgilab chiqish mumkin. Bayt ruknlari sxemasini chizsak, shunday manzara hosil bo'ladi:

*Ne-dur ah-vo- ling ey zo-ri g'a-ri-bim,
V - - - - V - - - - V - - - -
Vi-so-lim dav- la-ti-din be- na-si-bim.
V - - - - V - - - - V - - - -*

Oldingi sxemalar mafoiylun, oxirigisi esa faulunga tengligi ko'rinib turibdi. Faulun — mafoiylun ruknining mahzuf tarmog'i. Misralarda mafoiylun rukni takrorlanayotgan ekan, demak, bayt hazaj bahrida yozilgani ma'lum bo'ldi. Baytda 6 rukn qo'llangan, demak, u musaddas, ya'ni olti ruknli vaznda yozilgan. Sadr, ibtido', hashvlar solim, aruz va zarb esa mahzuf ko'rinishida. Binobarin, bayt vazni hazaji musaddas, sadr, ibtido' va hashvlar — solim, aruz va zarb mahzuf tarzida ifodalanadi. Lekin aruz imida vaznlarni qisqacha, solim ruknlarni ko'rsatmay, faqat tarmoq ruknlariga ta'kidlash qabul qilingan. Shunga ko'ra, mazkur vazni *hazaji musaddasi mahzuf* deb ifodalash mumkin. Demak, vazni qisqa ifodalash uchun bayt yoxud she'rning qaysi bahrida yozilganligi, ruknlar soni hamda misralarda qanday tarmoq ruknlar qo'llanganini ko'rsatish kerak ekan.

HAZAJ BAHRI VAZNLARI

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, hazaj bahri mafoiylun ruknining har bir misralarida takrorlanishiga asoslanadi. Shu asl rukn va uning qo'llanilgan tarmoqlari (furu'lari) hazaj bahrining ko'pgina vaznlarini belgilash imkonini yaratadi.

Adabiyotimizda hazaj bahrining musaddas (olti ruknli), musammam (sakkiz ruknli) hamda mustazod (orttirilgan, 12 ruknli) vaznlari ko'p qo'llanilgan. Shulardan eng muhimlari bilan tanishtirib o'taylik.

Olti ruknli vaznlar

Hazaj bahrining bu xil vaznlaridan to'rttasi she'riyatimizda ko'p uchraydi.

1. **Hazaji musaddasi mahzuf.** Nomidan ko'rinib turibdiki, bu vaznda mafoiylun mahzuf ko'rinishi — faulun rukni ishtirok etadi.

*Chiqib keng paxta maydonlarni ko'rdik,
Adirda yashnagan donlarni ko'rdik.*
(Habibiy)

Yuqoridagi baytni ruknlarga ajratib, ularning sxemasini belgilab, har qaysi bo'lakning qaysi solim va tarmoq ruknlarga mosligini belgilasak:

*Chi-qib keng pax- ta may-don-lar- ni ko'r-dik,
V - - - - V - - - - V - - - -
mafoiylun mafoiylun faulun*

*A-dir-da yash- na-gan don-lar- ni ko'r-dik.
V - - - - V - - - - V - - - -
mafoiylun mafoiylun faulun.*

Demak, baytning sadr, ibtido', hashvlari — solim, aruz va zarb tarmoqlari mahzuf rukniga teng ekan. Shunga ko'ra, uning vazni **hazaji musaddasi mahzuf** deb ko'rsatiladi.

2. **Hazaji musaddasi maqsur.** Bu vaznda baytlardagi olti ruknning ikkitasi — misralar oxiridagi aruz va zarb ruknlari ma-

foiylun ruknining maqsur ko'rinishida – mafoiyl shaklida bo'ladi. Yuqoridagi vazndan farqi faqat shundaki, oxirgi ruknlar o'xirgi cho'ziq bo'g'in bilan tugallanadi. Masalan:

*Qilur paykonlaring ko'nglum o'tin tez,
Agarchi qatra bo'lmas shu'la angez.*
(Navoiy)

Mazkur bayt sxemasini aniqlab, ruknlarga ajratsak, quyidagi ko'rinishni hosil qilamiz:

<i>Qi-lur pay-kon-</i>	<i>la-ring ko'ng-lum</i>	<i>o'tin tez,</i>
V – – –	V – – –	V – ~
mafoiylun	mafoiylun	mafoiyl
<i>A-gar-chi qat-</i>	<i>ra bo'l-mas shu'</i>	<i>la an-gez.</i>
V – – –	V – – –	V – ~
mafoiylun	mafoiylun	mafoiyl

3. **Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf.** Bu vaznda mafoiylunning uch furuyi – maf'ulu, mafoiilun va faulun ruknlari ishtirok etadi.

*Har dam manga yuz jafu qilursan,
Ming dardg'a mubtalo qilursan.*
(Ogahiy)

Mazkur baytning sadr va ibtido' ruknlari maf'ulu (axrab)ga hashvlari mafoiilun (maqbuza)ga, aruz va zarb ruknlari esa faulun (mahzuf)ga tengdir. Bayt paradigmasi esa quyidagicha:

<i>Har dam ma-</i>	<i>nga yuz ja-fo</i>	<i>qi-lur-san,</i>
– – V	V – V –	V – –
maf'ulu	mafoiilun	faulun
<i>Ming dar-d-</i>	<i>g'a mub-ta-lo</i>	<i>qi-lur-san.</i>
– – V	V – V –	V – –
maf'ulu	mafoiilun	faulun

4. **Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur.** Bu vazn shaklidagi maqbuzi maqsur ko'rinishida mafoiylunning uch furuyi bo'ladi. Yuqoridagi misralardagi oxirgi bo'g'inning o'ta cho'ziqligi, oxirgi cho'ziq bo'g'in bilan tugallanadi. Masalan:

*Tushg'il bu jahonni, ey dilafgor,
Bir dilbari sho'x-u noz kirdor*
(Ogahiy). –

Mazkur baytning vaznini aniqlasak, quyidagi paradigma hosil bo'ladi:

<i>Tush-g'il bu</i>	<i>ja-hon-ni ey</i>	<i>di-laf-gor,</i>
– – V	V – V –	V – ~
maf'ulu	mafoiilun	mafoiyl
<i>Bir dil-ba-</i>	<i>ri sho'xu no-</i>	<i>z kir-dor.</i>
– – V	V – V –	V – ~
maf'ulu	mafoiilun	mafoiyl.

Yuqoridagi to'rt vaznning hammasi o'ynoqi, yoqimli ohangga kiradi. Yuqoridagi baytning vaznini aniqlasak, quyidagi paradigma hosil bo'ladi:

Sakkiz ruknli vaznlar

1. **Hazaji musammani musabbag'.** Bu vaznda bitilgan misralarning oldingi uch rukni mafoiylun, to'rtinchi rukni esa mafoiylun, ya'ni mafoiylunning musabbag' tarmog'iga teng bo'ladi.

*Qizil yoxud qaro yo ko'k to'nung har bir erur mavzun,
Nechukkim oy libosi ham shafaq, ham kecha, ham gardun*
(Navoiy)

Mazkur baytning vaznini aniqlasak, quyidagi paradigma hosil bo'ladi:

cho'ziq bo'g'in hosil qilayotgani, binobarin, oxirgi rukn mafoiylong teng ekanligini ko'ramiz. Bayt sxemasi esa quyidagicha bo'ladi:

Qi-zil yo-xud qa-ro yo ko'k to'-nung har bir e-rur mav-zu
 V - - - V - - - V - - - V - - - V - - -
 Ne-chuk-kim oy li-bo-si ham sha-faq, ham ke-cha, ham gar-du
 V - - - V - - - V - - - V - - - V - - -

Sxemani ruknlar bilan almashtirsak,

mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
 mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

ko'rinishiga ega bo'lamiz.

2. **Hazaji musammani axrab.** Bu vaznda yozilgan she'rlar har bir bayti 8 ruknli, misralarning birinchi va uchinchi ruknlari axrab ko'rinishida bo'ladi. Masalan:

Sayding qo'ya ber, sayyod, sayyora ekan mendek,
 Ol domini bo'ynidin, bechora ekan mendek.

Bu baytning sxema va ruknlarini aniqlasak, quyidagi paradigma hosil bo'ladi:

Say-ding qo'-ya ber, say-yod, say-yo-ra e-kan men-dek
 - - V - - - - - - - - - V - - -
 maf'ulu mafoiylun maf'ulu mafoiylun
 Ol do-mi-ni bo'y-ni-din, be-cho-ra e-kan men-dek.
 - - V - - - - - - - - - V - - -
 maf'ulu mafoiylun maf'ulu mafoiylun

Misolalar:

Gul barg uza qilmishsen to sabzayi tar paydo,
 Kun ko'zguvida go'yo zang etti asar paydo.
 (Navoiy)

Ul dilbari ra'nog'a men yor bo'lay derman,
 May bersa manga, andin bir qatra totay derman.
 (Mashrab)

Hazaji musammani ashtar. Mazkur vaznda misralarning birinchi va uchinchi ruknlari mafoiylunning ashtar tarmog'i — foil tarmog'i teng bo'ladi. Masalan:

Keldi ochilur chog'i, o'zliging namoyon qil,
 Parchalab kishanlarni, har tomon parishon qil
 (Hamza), —

Uning shu vaznda bitilgan. Uning paradigmasi esa quyidagicha:

Keldi di o- chi-lur cho-g'i, o'z-li-ging na-mo-yon qil,
 V - - - V - - - - V - - - V - - -
 foilun mafoiylun foilun mafoiylun
 Parchalab ki-shan-lar-ni, har to-mon pa-ri-shon-qil.
 V - - - V - - - - V - - - V - - -
 foilun mafoiylun foilun mafoiylun

Misolalar:

1. Mehnat-u alamlarga mubtalo Uvaysiyman,
 Qayda dard eli bo'lsa. oshno Uvaysiyman.
 (Uvaysiy)
2. Holima nazar ul oy qildimu ekin oyo,
 Jonda dog'i hijronim bildimu ekin oyo?
 (Ogahiy)
3. Do'stlar, bu mahfilda bu kecha nigorim yo'q,
 Ayb qilmangiz bo'lsa, sabr ita qarorim yo'q.
 (Ogahiy)
4. Fasli navbahor o'ldi, ketibon zimistonlar,
 Do'stlar, g'animatdur, sayr eting gulistonlar.
 (Furqat)
5. Mehri o'rijamolingga ko'nglum osfyon bo'ldi,
 Mehr emas, vujudimga, balki, ayni jon bo'ldi.
 (Habibiy)

4. **Hazaji musammami axrabi makfufi mahzuf.** Bunday vaznda mafoiyullning axrab, makfuf va mahzuf ruknlari ishtirok etadi. Misol:

*Ul shayxki, minbar uza afsunga berur tul,
Shaytondur o'zi, majlisining ahli suruk g'ul.*
(Navoiy)

Bu bayt ruknlarining sxemasini aniqlasak,

<i>Ul shay-x-</i>	<i>ki, min-bar u-</i>	<i>za af-sun-ga</i>	<i>be-rur tul,</i>
-- V	V -- V	V -- V	V --
<i>Shay-ton-du-</i>	<i>ro'zi maj-li-</i>	<i>si-ning ah-li</i>	<i>su-ruk g'ul</i>
-- V	V -- V	V -- V	V --

ko'rinish hosil bo'ladi.

Ana shu sxemaga muvofiq bayt ruknlari paradigmasini quyidagicha ko'rsatishimiz mumkin:

maf'ulu	mafoiyulu	mafoiyulu	faulun
maf'ulu	mafoiyulu	mafoiyulu	faulun
-- V	V -- V	V -- V	V --

Demak, misralarning birinchi ruknlari – sadr va ibtido' mafoiyullning axrab ko'rinishi – maf'ulu rukniga, hashvlar mafoiyullning makfuf ko'rinishi – mafoiyulu rukniga, oxirgi ruknlar – aruz va zarb esa mafoiyullning mahzuf ko'rinishi – faulun ga teng. Shunga ko'ra, bu baytning vazni **hazaji musammami axrabi makfufi mahzuf** tarzida ekanini ta'kidlashimiz mumkin.

Bu vazn eng yoqimli, jozibador o'lchovlardan biri hisoblanib mumtoz adabiyotimizda ko'p qo'llangan. Xususan, XV – XVI asrlarda o'zbek shoirilari Lutfiy, Navoiy, Bobur va boshqalar o'zlarining ko'p g'azallarini ana shu vaznda bitganlar.

Misolalar:

*Yoz bo'ldi, kerak ul buti ayyor topilsa,
Barcha topilur, bizga kerak yor topilsa.*
(Lutfiy)

*Sensan sevarim: xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim: xoh inon, xoh inonma.*
(Lutfiy)

*Ey turfa pari, olamining jonimidursan
Yo ikki ulug' ko'zlari insonimidursan?*
(Lutfiy)

*Ko'nglumg'a qilay chora deding-u necha bora,
Jon bordi sening darding ila, emdi ne chora.*
(Lutfiy)

*Yor bordi-yu, ko'nglumda aning nozi qolibtur,
Andoqki, qulog'im to'la ovozi qolibtur.*
(Navoiy)

*Ul oyga ne g'am, tushsa bu devonadin ayru,
Bo'lmas zarari shamg'a parvonadin ayru.*
(Navoiy)

*Jonim chiqadur hajr ila, jonon kerak erdi,
Ko'nglum kuyadur, dard ila darmon kerak erdi.*
(Navoiy)

*To kiydi qizil o'zini zebo qilayin deb,
O't yoqti jahon mulkina g'avg'o qilayin deb.*
(Mashrab)

*Dilbar yuzini ko'rgali devona kelibdur,
Yuz noz-u karashma bila jonona kelibdur.*
(Mashrab)

*Ko'rmas meni o'z bazmig'a chun yor munosib,
Bo'lg'aymu anga suhbatl ag'yor munosib.*
(Munis)

1. **Hazaji axrabi makfufi mahzufi mustahzod.** Mustahzodda har bir misradagi 4 ruknga yana ikki ruku – birinchi va to'rtinchi ruknlar orttiriladi. Masalan:

*Ishqing o'tidin o'rtanadur joni nizorim, ul nav'iki mash'al,
Xokistar o'lub elga borur gardi g'uborim, jismim bo'lubon h
(Munis)*

Bu bayt paradigmasi quyidagicha:

*ish-qing o'- ti-din o'r-ta- na-dur jo-ni ni-zo-rim, ul nav'-i- ki-mash'-
-- V V -- V V -- V V -- V V -- V V -- V V --
maf'ulu mafoiylu mafoiylu faulun maf'ulu faulun*

*Xo-kis-ta- ro-'lub el-ga bo-rur gar-di g'u-bo-rim jis-mim bo'-lu-bon h
-- V V -- V V -- V V -- V V -- V V -- V V --
maf'ulu mafoiylu mafoiylu faulun maf'ulu faulun*

Misol:

*Ne vo'smau ne kesmadur ul zulfi sumansoy, ne g'amzayi jod
Mashshota senga zol-u falakdur magar, ey oy, xurshid anga ko'zg
(Navoiy)*

RUBOIY VAZNLARI

Sharq adabiyotining keng tarqalgan an'anaviy janrlarida biri – ruboiylar ham hazaj bahrida yoziladi. Ularning vaznlarini aniqlash boshqa janrdagi she'riy asarlarga qaraganda murakkabroq. Buning sababi shundaki, ruboiylarda faqat tarmoqlar ishtirok etadi, boz ustiga, boshqa she'riy asarlarda barcha misralar ko'pincha bir yoki ikki vaznda yozilsa, ruboiylarda har bir misra alohida vaznda bitilishi, ya'ni to'rt misr to'rt xil vaznda kelishi ham mumkin. Ammo ruboiy vaznlarini aniqlashning yengil tomonlari ham mavjud. Gap shundaki Sharq adabiyotidagi barcha ruboiylarda qo'llanadigan ruknlar o'ntagina bo'lib, barchasi mafoiylarning solim va tarmoq ruknlari

1. Mafoiylun – solim

V – – –

2. Mafoiylu – makfuf

V – – V

3. Mafoiilun – maqbuz

V – V –

1. Mafo'ulu – axrab

V

2. Mafo'ulun – axtram

–

3. Mafo'ulun – ashtar

V –

4. Mafo'ulun – ajabb

V

5. Mafo'ulun – ahtam

V –

6. Mafo'ulun – azall

V –

7. Mafo'ulun – abtar

Sharq adabiyotidagi barcha ruboiylar ishtirok etuvchi ruknlaridan ikki guruhga: axrab va axtram guruhlariga bo'linadi. Barcha guruhga kiradigan ruboiylar albatta mafoiylarning axrab va mafo'uliga teng rukndan, axtram guruhiga kiradigan ruboiylar esa mafoiylarning axtram tarmoq rukni – mafo'ulun va mafoiylar esa mafoiylarning axtram tarmoq rukni – mafo'ulun va mafoiylaridan boshlanadi.

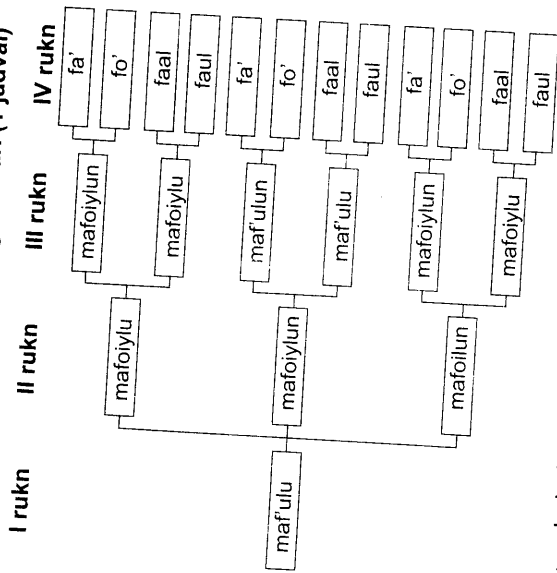
Ikki guruhdagi ruboiylarning ruknlari faqat birinchi yoki ikkinchi jadvalda ko'rsatilgan tarzda bo'lishi mumkin.

Ikkinchi jadvalga diqqat qilinsa, bu guruhdagi ruboiylar mafo'uliga teng rukndan boshlanishini, ikkinchi ruknlari esa mafo'uliga teng rukndan boshlanishini, mafoiylun va mafoiylardan birigina bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi.

Ikkinchi rukn mafoiylu yoki mafoiilun bo'lsa, uchinchi rukn mafoiylun yoki mafoiylu ruknlaridan biri bo'ladi. Agar ikkinchi rukn mafoiylun bo'lsa, uchinchi rukn mafo'ulun yoki mafo'uludan biri bo'ladi.

To'rtinchi ruknlar esa bir bo'g'inli fa' yoki fo', ikki bo'g'inli fa'ul yoki faul tarmoq ruknlaridan biriga teng. E'tibor bersangiz, uchinchi rukn tarkibida uchta cho'ziq bo'g'in mavjud bo'lganida to'rtinchi rukn fo' yoki fa' dan biri bo'lishi, uchinchi rukn tarkibida uchta cho'ziq bo'g'in bo'lganida to'rtinchi rukni faul yoki faul bo'lishi mumkinligini ko'rish qiyin emas.

Axrab guruhi vaznlarining ruknlari (1-jadval)

Ruboiy ruknlarini, uning bahrini aniqlash uchun har qaysi ruknning sxemasini belgilab olish va ana shu sxemaga ma'lum vaznlar qo'yib, ruboiyning paradigmasini tuzish lozim. Masalan, quyidagi ruboiyning vaznini aniqlaylik:

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
 El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
 Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
 Bulbulga tikondek oshyon bo'lmas emish.
 (Navoiy)

Har qaysi misranning sxemasini belgilab chiqaylik:

G'ur-bat-da	g'a-ri-b sho-	d-mon bo'l-ma-	se-mish
- - V	V - V -	V - - V	V -
El an-ga	sha-fi-qu meh-	ri-bon bo'l-ma-	se-mish
- - V	V - V -	V - - V	V -
Oltun qa-	fa-sich-ra gar	qi-zil gul but-	sa,
- - V	V - V -	V - - -	-
Bul-bul-ga	ti-kon-de-ko	sh-yon bo'l-ma-	se-mish
- - V	V - V -	V - - V	V -

Ushbu ana shu sxemalarga ko'ra, misralar paradigmasini aniqlaylik:

Bulbul-da	g'a-ri-b sho-	d-mon bo'l-ma-	se-mish,
V	V - V -	V - - V	V -
mafoiyulu	mafoiyulun	mafoiyulu	faal
Oltun qa-	sha-fi-qu meh-	ri-bon bo'l-ma-	se-mish,
V	V - V -	V - - V	V -
mafoiyulu	mafoiyulun	mafoiyulu	faal
Oltun qa-	fa-sich-ra gar	qi-zil gul but-	sa,
V	V - V -	V - - -	-
mafoiyulu	mafoiyulun	mafoiyulun	fa'
Bulbul-ga	ti-kon-de-ko	sh-yon bo'l-ma-	se-mish.
V	V - V -	V - - V	V -
mafoiyulu	mafoiyulun	mafoiyulu	faal

Paradigma ruknlarining nomini aniqlab, har bir misranning vaznini belgilash qiyin emas. Masalan, birinchi misradagi maf'ulu ruboiyning vaznini aniqlash uchun quyidagi sxemani tuzamiz. Bu misranning vazni **hazaji musammami axrabi maqbuzi** bo'ladi. Ruboiyning ikkinchi, to'rtinchi misralari esa boshqacha vaznda. Uning uchinchi rukni mafoiyulun, to'rtinchi rukni mafoiyulun, to'rtinchi esa boshqacha vaznda. Uning uchinchi esa fa' - abtar. Shunga ko'ra, uchinchi misranning vazni **hazaji musammami axrabi maqbuzi solimi** bo'ladi. Yana bir misol:

Yillar tutubon shayx maqolotig'a go'sh,
 Ne ko'ngluma zavq yetdi, ne jonima jo'sh,
 Jonimg'a navo soldi-yu ko'nglumga xurush,
 Bir jur'a bila mug'bachayi bodaturush.
 (Navoiy)

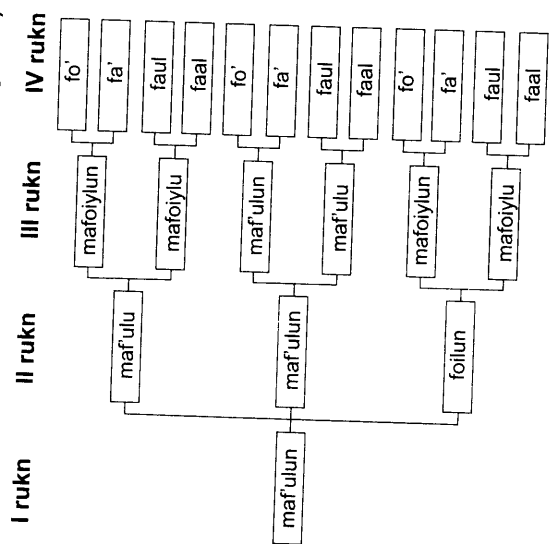
Ushbu ruboiyning sxema paradigmasini aniqlasak, quyidagi ko'ri-
 ni hosil bo'ladi:

<i>Yil-lar tu-</i>	<i>tu-bon shay-x</i>	<i>ma-qo-lo-ti-</i>	<i>g'a go-</i>
— — V	V — — V	V — — V	V — — V
maf'ulu	mafoiyilu	mafoiyulu	faul
<i>Ne ko'ng-lu-</i>	<i>ma zav-q et-</i>	<i>di, ne jo-ni-</i>	<i>ma jo-</i>
— — V	V — — V	V — — V	V — — V
maf'ulu	mafoilun	mafoiyulu	faul
<i>Jo-nim-g'a</i>	<i>na-vo sol-di-</i>	<i>yu ko'ng-lum-ga</i>	<i>xu-r-</i>
— — V	V — — V	V — — V	V — — V
maf'ulu	mafoiyulu	mafoiyulu	faul
<i>Bir jur-'a</i>	<i>bi-la mug'-ba-</i>	<i>cha-yi bo-da-</i>	<i>fu-ru-</i>
— — V	V — — V	V — — V	V — — V
maf'ulu	mafoiyulu	mafoiyulu	faul

Yuqoridagi paradigмага ko'ra, mazkur ruboiyning misra quyidagi vaznlarda ekanligini aniqlaymiz:

- 1-misra: **hazaji musammami axrabi makfufi ahtam**
- 2-misra: **hazaji musammami axrabi maqbuzi makfufi ahtam**
- 3-misra: **hazaji musammami axrabi makfufi ahtam**
- 4-misra: **hazaji musammami axrabi makfufi ahtam**

Axram guruhi vaznlarining ruknlari (2-jadval)

Ikkinchi jadvaldan ko'rinadiki, bu guruhdagi ruboiylarda maf'ulun, maf'ulu va faulning birinchi rukndan so'ng uchta tarmoq rukk — maf'ulun, maf'ulu va foilundan biri kelishi mumkin. Ikkinchi rukk maf'ulu maf'ulu va foilun bo'lsa, uchinchi rukk mafoiyulun yoki mafoiyulu ruknlardan biri bo'ladi, agar u maf'ulun bo'lsa, uchinchi rukk sifatida maf'ulun yoki maf'ulu ruknlardan biri keladi.

Axram guruhidagi ruboiylarning ham to'rtinchi ruknlari bir bo'g'inli bo'ladi, ikki bo'g'inli faul yoki faal ruknlardan biriga teng. Musammami kuzatish yana bir qiziq xulosani keltirib chiqaradi. Ushbu bundakki, agar qisqa bo'g'in shartli ravishda yarim bo'g'in, cho'ziq bo'g'inni butun bo'g'in deb hisobiansa, har bir misradagi cho'ziq bo'g'inlar soni 10 ga, oxirgi bo'g'in o'ta cho'ziq bo'g'indan ko'ra ko'p bo'lgan bo'lsa, 10,5 ga teng; dastlabki uch rukndagi bo'g'inlar soni 10 ga, to'rtinchi bo'g'in bo'lsa, 10,5 ga teng bo'lsa, to'rtinchi rukk bo'g'in bo'ladi. Agar bu son 9 ga teng bo'lsa, to'rtinchi bo'g'in dan iborat bo'ladi, agar u 8,5 ga teng bo'lsa, to'rtinchi bo'g'in dan iborat bo'ladi, agar u 10 ga yetkazuvchi o'ta cho'ziq bo'g'inga teng bo'lsa, ikki bo'g'inga teng faul rukni keladi.

Misol: *axram*

Ey, sansiz umrimdin osoyish yo'q,

Ko'z istarkim ko'rsa jamolingni o'q.

Kelgilki, bir qatla uzoringni ko'ray

Kim, hajring urdi ko'p bu ko'ksung'a o'q.
(Navoiy)

Ushbu ruboiy mistralarining sxemasi va paradigmasini quyidagicha ko'rsatishimiz mumkin:

I yozma-siz	um-rim-din	o-so-yish	yo'q,
	— — —	— — —	~
maf'ulun	maf'ulun	maf'ulun	fo'
ko'z is-tar-	kim ko'r-sa	ja-mo-ling-ni	o'q.
— — —	— — —	V — — —	~
maf'ulun	maf'ulu	mafoiyulun	fo'
kel-gil-ki	bir qat-la	u-zo-ring-ni	ko'-ray
— — —	— — —	V — — —	V — —
maf'ulun	maf'ulu	mafoiyulu	faul
Kim haj-ring	ur-di ko'p	bu ko'k-sum-g'a	o'q.
— — —	— — —	V — — —	~
maf'ulun	foilun	mafoiyulun	fo'

Demak, yuqoridagi ruboiy misralari quyidagi vaznlarda yozilgan:

- 1-misra: **hazaji musammani axrami azal**
- 2-misra: **hazaji musammani axrami solimi azal**
- 3-misra: **hazaji musammani axrami axrabi solimi azal**
- 4-misra: **hazaji musammani axrami ashtari solimi azal**

Shuni ham aytib o'tish kerakki, o'zbek adabiyotida ruboiy asosan axrab guruhi vaznlarida yozilgan.

FOILOLTON RUKNI TARMOQLARI

Foilotun rukni o'n xil o'zgarishga uchraydi, buning natijasida o'n besh tarmoq rukn yuzaga keladi.

I. Ruknlar tarkibidagi bo'g'inlarning son jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar:

FOILUN. Bu rukn foilotunning «hazf» («tashlash») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining tushirilishi natijasida hosil bo'ladi. Foilotun ruknining bunday o'zgarishdan so'ng qolgan «foil» qismi o'ziga teng foilun rukni bilan almashtiriladi va **mahzuf** deb yuritiladi.

II. Foilotun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar:

1. **FAILOLTON.** Bu rukn foilotunning «xabn» («qisqartirish») zihofiga duch kelib, birinchi bo'g'inining qisqa bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maxbun** deb ataladi.

2. **FOILOLTON.** Foilotun ruknining «kaff» («qaytarish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining qisqa bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **makfuf** deb ataladi.

3. **FAILOLTON.** Foilotun ruknining «shakl» («tushovlash») zihofiga duch kelib, birinchi va to'rtinchi bo'g'inlarining qisqa bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **mashkul** deb ataladi.

4. **FOILOLTON** yoki **FOILYYON.** Foilotun ruknining «tasbig» («to'ldirish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **musabbag'** deb ataladi.

III. Foilotun ruknining ayni bir vaqtda ham son, ham sifat jihatidan o'zgartirilishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar:

1. **FOILOLTON** yoki **FOILON.** Foilotun ruknining «qasr» («qisqartirish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining tushirilishi hamda

birinchi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maqsur** deb yuritiladi.

2. **FALON.** Foilotun ruknining «qat» («kesish») zihofiga duch kelib, keyingi ikki bo'g'inining tushirilishi, ayni vaqtda, ikkinchi bo'g'inining cho'ziq bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maqtu'** deb yuritiladi.

3. **FALON.** Foilotun maqsur ko'rinishi – «foilon»ni «xabn» zihofi bilan o'zgartirib, birinchi bo'g'inini qisqa bo'g'iniga aylantirishdan hosil bo'ladi va **maxbuni maqsur** deb yuritiladi.

4. **FALON.** Foilotun maqsur ko'rinishi – «foilon»ni «xabn» zihofi bilan o'zgartirib, birinchi bo'g'inini qisqa bo'g'iniga aylantirishdan hosil bo'ladi va **maxbuni mahzuf** deb yuritiladi.

5. **FALYYON.** Foilotun maqsur ko'rinishi – «foilyon» zihofining «xabn» zihofi bilan o'zgartirib, birinchi bo'g'inini qisqa bo'g'iniga aylantirishdan hosil bo'ladi va **maxbuni musabbag'** deb yuritiladi.

6. **FALON.** Foilotun ruknining maqtu' ko'rinishi – «falun» zihofining «tasbig» zihofi bilan o'zgartirib, ikkinchi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'iniga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maqtuyi musabbag'** deb yuritiladi.

7. **FAILUN** – musabbag' tarmoq rukni

FAILUN – musabbag' tarmoq rukni

FAILON – maxbun tarmoq rukni

FOILON – maxbuni musabbag' tarmoq rukni

FOILOLTON – makfuf tarmoq rukni

FAILOLTON – mashkul tarmoq rukni

FOILUN – mahzuf tarmoq rukni

FOILON – mahzuf tarmoq rukni

Yuqoridagi tarmoq ruknlaridan FOILOTU faqat ikkinchi, LOTU birinchi va uchinchi, FAILOTUN ikkinchi va uchinchi ruknlarida bo'lg'in yetishmaydi. Bu ruknlar foilunga, ya'ni foilotun o'rnida, qolganlari esa faqat oxirgi ruknlar o'rnida qo'llanadi. Shuningdek, misralarning oxirgi o'rinlarida FAILON, FAILON, FAILON, FAILON ruknlari o'zaro almashinib qo'llanish ham mumkin. Bu holda ko'p vaznli she'rilar yuzaga keladi. Foilotun ruknining solim va tarmoq ko'rinishlari ramal, zore', xafif va mujtass bahrlarida faol qo'llanadi.

RAMAL BAHRI VAZNLARI

Ramal bahri, umuman, Sharq adabiyotida, xususan, o'zbek mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llangan. Undan, ayniqsa, ma-xil janrdagi lirik she'rilar bitishda keng foydalanilgan. Quy ramal bahrining o'zbek mumtoz adabiyotida keng qo'llanilgan vaznlarini ko'rib o'tamiz.

Olti ruknli vaznlar

1. **Ramali musaddasi mahzuf.** Bu vaznda har qaysi misning birinchi va ikkinchi ruknlari foilotun solim ko'rinishi ta'kidlanadi, oxirgi ruknlar – aruz va zarb uning mahzuf ko'rinishida bo'ladi. Masalan:

Soqiy, hijron tunidur, boda tut,
Ul quyosh birla bu shomimni yorut.
(Navoiy)

Bu bayt paradigmasi va sxemasi quyidagicha bo'ladi:

So-qi-yo hij-	ron tu-ni-dur	bo-da tut,
- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilon
Ul qu-yosh bir-	la bu sho-mim-	ni yo-rut.
- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilon

Paradigma va sxemadan ko'rinadiki, har bir misraning birinchi va ikkinchi ruknlaridagi bo'g'inlar o'z tarkibi jihatidan foilotunga

foilotun uchunchi ruknlarida esa foilotunga teng bo'lishi uchun bir bo'g'in ko'p bo'lg'in yetishmaydi. Bu ruknlar foilunga, ya'ni foilotun o'rnida, qolganlari esa faqat oxirgi ruknlar o'rnida qo'llanadi. Shuningdek, misralarning oxirgi o'rinlarida FAILON, FAILON, FAILON, FAILON ruknlari o'zaro almashinib qo'llanish ham mumkin. Bu holda ko'p vaznli she'riyatida ancha keng qo'llangan.

Ramali musaddasi mahzufdan iborat.
Muqimiy bahri ham o'zbek she'riyatida ancha keng qo'llangan.
Muqimiy

Javr o'qin xoki taning'a urma ko'p,
Ko'kka bu tuprog'ni sovurma ko'p.
(Navoiy)

Yorning vasli emas ozorsiz,
Gulshan ichra gul topilmas xorsiz.
(Nodira)

Qomatingni sarvi bo'ston aylading,
Qumrlarlarni zor-u aslon aylading.
(Muqimiy)

2. **Ramali musaddasi maqsur.** Bu vazn o'z xususiyati jihatidan ramali musaddasi mahzufga o'xshab ketadi, mazkur vaznda yozilgan she'rning misralarida birinchi va ikkinchi bo'g'inlar foilotunga, oxirgi ruknlar esa foilon rukniga teng keladi. Shuningdek, oldingi vazndan so'nggi rukn jihatidan, aniqrog'i, ana bu ruknning oxirgi bo'g'ini o'ta cho'ziq bo'g'inga tengligi bilangi-lik ko'rsatib beriladi. Masalan:

Qilmag'il zinhor izhor ehtiyoj
Kim, aziz elni qilur xor ehtiyoj.
(Nodira)

Bu bayt paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

Qil-ma-g'il zin-	ho-r iz-hor	eh-ti-yoj,
- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilon
Kim a-ziz el-	ni qi-lur xor	eh-ti-yoj.
- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilon

Baytda olti rukn ishtirok etyapti. Har bir misradagi birinchi va ikkinchi ruknlar – solim, uchinchi rukn esa failotun ruknlar maqsur furuyi – foilonga teng. Shuning uchun bu bayt **ramali musaddasi maqsur** vaznida yozilgan deb hisoblanadi.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi ikki vazn bir-biridan kam foydalaniladi. Shuning uchun ular ko'pincha birgalikda qo'llaniladi. Biron she'rning matlayi u yoki bu vaznda bo'lishi mumkin. Ayni vaqtda, qo'fiyalanmaydigan misralar ikkinchi vaznda bo'lishi mumkin. Shunday qilib, **ramali musaddasi maqsur** va **ramali musaddasi maqsur** vaznlari ko'p holda birgalikda qo'llaniladi.

3. **Ramali musaddasi maxbuni mahzuf**. Bu vaznda yozilgan she'rning har misrasidagi birinchi ruknlar failotunga, ikkinchi ruknlar failotuning maxbun tarmog'i – failotunga, uchinchi, oxirgi ruknlar esa failotuning maxbuni mahzuf tarmog'i failotunga teng bo'ladi. Masalan:

*Vah, necha tortay ul oy dard-u g'amim
Yo g'am-u dardi yo'q elning sitamin.*

(Navoiy)

Bu baytning paradigmasini tuzsak, quyidagi rukn va sxemalarga ega bo'lamiz:

<i>Vah, necha tortay</i>	<i>ta-yu-loy dar-</i>	<i>du g'a-min</i>
— V — —	V V — —	V V —
failotun	failotun	failun
<i>Yo g'a-mu dar-</i>	<i>di yo'-qel-ning</i>	<i>si-ta-min.</i>
— V — —	V V — —	V V —
failotun	failotun	failun

Misralarning birinchi rukni failotunga, ikkinchi rukni failotunga, uchinchi rukni esa failonga teng bo'lsa, bu xil she'rilar **ramali musaddasi maxbuni mahzuf** vaznida yozilgan bo'ladi.

4. **Ramali musaddasi maxbuni maqtu'**. Bu vaznda yozilgan she'rning ham birinchi ruknlari failotunga, ikkinchi ruknlari

failotunga teng bo'ladi, lekin oxirgi rukn failotuning maqtu' tarmog'i failotunga teng keladi. Masalan:

*Ne kun o'lg'ayki nigorim kelgay,
Bog'i umrimda nigorim kelgay.*

(Navoiy)

Bu baytning paradigmasi quyidagicha:

<i>Ne kun o'lg'ay-</i>	<i>ki ni-go-rim</i>	<i>kel-gay,</i>
V — —	V V — —	— —
failotun	failotun	fa'lun

<i>He q'i um-rim-</i>	<i>da ba-ho-rim</i>	<i>kel-gay.</i>
V — —	V V — —	— —
failotun	failotun	fa'lun

Bu baytning paradigmasini tuzsak, quyidagi rukn va sxemalarga ega bo'lamiz:

Sakkiz ruknli vaznlar

Ushbu vazn turkiy adabiyotlarda, jumladan, o'zbek she'riyatida XIV asrdan boshlab ramal bahrining sakkiz ruknli vaznlari, jumladan, keng qo'llanib keldi. Har bir shoir ijodini ko'zdan kechirganda, uhar yaratgan lirik she'rining katta qismi shu xil vaznlarda yaratilganini ko'rishimiz mumkin. Ramal bahrining sakkiz ruknli vaznini quyidagicha paradigmasi chiqaylik.

1. **Ramali musammami mahzuf**. Ramal bahrining bu tarmog'ida yozilgan she'r baytlarining aruz va zarb ruknlari – har bir baytning oxirgi, to'rtinchi ruknlari failotun ruknining mahzuf tarmog'ida failotunga teng bo'ladi. Masalan:

*Hech kim mendek, ilohi, yoridin ayrilmasun,
Munisi g'amxor o'shal dildoridin ayrilmasun.*

(Hamza)

Bu baytdagi ruknlar paradigmasini aniqlasak, quyidagi ko'rsatish hosil bo'ladi:

<i>He-ch kim men-</i>	<i>dek i-lo-hi</i>	<i>yo-ri-din ay-</i>	<i>ril-ma-su-</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilotun
<i>Mu-ni-si g'am-</i>	<i>xo-ro'-shah dil-</i>	<i>do-ri-din ay-</i>	<i>ril-ma-su-</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilotun

Ko'rinib turibdiki, bu baytdagi olti rukn – *sadr* va *ibtido'*, *has* ruknlari solim, ya'ni ularda foilotun rukni o'zgarishsiz takroriy yapti, to'g'rirog'i, bu ruknlarni tashkil etgan bo'g'in guruhlarini har biri o'z tarkibi jihatidan foilotun rukniga teng. Har qaysi misol oxiridagi ruknlar – «*rilmasun*» bo'g'inlari esa foilunga teng «*rilmasun*» rukni uch bo'g'indan iborat bo'lib, ikki cho'ziq bo'g'in o'rtasida qisqa bo'g'in kelgan. Sxemasi – V – bo'lgan bunda rukn foilunga teng.

Demak, bu baytning vazni **ramali musammani mahzuf** bo'ladi. Yana bir misol:

Navbahor, ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, jo'ralar, o'rtog'lar.
(Muqimiy)

Bu baytdagi ruknlar sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>Nav-ba-hor o-</i>	<i>chil-dj gul-lar</i>	<i>sab-za bo'l-di</i>	<i>bo-g'-lar</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilotun
<i>Suh-bat ay-lay-</i>	<i>lik ke-ling-lar</i>	<i>jo'-ra-lar, o'r-</i>	<i>to-g'-lar.</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilotun

Bu misralarning dastlabki uch rukni foilotunga teng bo'lib, oxirgi ruknlarda bir bo'g'in yetishmaydi, ya'ni «*bog'lar*», «*tog'lar*

butun bo'g'inlarining tarkibi, uzun-qisqaligi jihatidan foilun bo'g'inlarning o'zaro munosabati uchun ular mahzuf sanaladi. Mazkur bayt mahzuf bo'lgan bo'lsa, **ramali musammani mahzuf** vaznida yozilgan bo'lgan bo'lsa, qiyin emas.

Shunday ahvolda e'tibor berish lozimki, **ramali musammani mahzuf** o'zbek mumtoz adabiyotida eng sevimli vazn hisoblanadi. U bir mumtoz shoir asarlarini ko'zdan kechirsak, uning hamma qismlari, ayniqsa, g'azallarining katta qismi shu vaznda yozilganligini ko'ramiz. Masalan, Alisher Navoiyning «*Qayum ul ma'oniy*» devonidagi 3132 she'rdan 1156 tasi, «*Qayum ul ma'oniy*» g'azaldan 1089 tasi, ya'ni 42 foizi mana shu vaznda yozilgan. Mazkur vaznda Boburning 113 g'azallari ham shu vaznda yozilgan. Muqimiyning 226 lirik she'ridan 117 tasi yozilgan bo'lsa, shoirlik ijodida ham bu vaznda yaratilgan lirik asarlarning ko'pligi uchratamiz. Buning sababi mazkur vaznning qiyin bo'lganligi, jozibadorligi, insonning rang-barang ichki kechinmalarini ifodalash uchun qulayligidadir.

Misol:

1. *Ko'cha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,*
Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.
(Navoiy)

2. *Ko'l kel, ey oromi jonimkim, tilabdur jon seni,*
Chelha ochkim, ko'rmaq istar diydayi giryon seni.
(Navoiy)

3. *Ko'rmagay erdim jamolin olam aro, koshki,*
Bo'limg'ay erdim bori olamg'a rasvo, koshki.
(Bobur)

4. *Hoch kima ma'lum emas holi parishonim meni,*
Chamonn pora qildi tiyg'i afg'onim meni.
(Mashrab)

5. *G'am halok etdi meni hajringda, ey jon, qaydasan,*
Sensizki bemorman, dardimga darmon qaydasan?
(Nodira)

6. *Chun uyidIn kelgali men sori jononim chiqar,
Aylab istiqbol aning o'trusig'a jonim chiqar.*
(Munis)

7. *Ohkim, afsus, emas hech ishda rahbar toleyim,
Vojgundir imtixon qildimki, aksar toleyim.*
(Muqimiy)

8. *Ohkim, hamdard yo'q, dard oshkor aylay desam,
Yozgali sharhi g'amimni g'amgusor aylay desam.*
(Furqat)

2. **Ramali musammani maqsur.** Bu vazn ko'p jihatdan ramali musammani mahzufa o'xshab ketadi, hatto o'qish chog'ida ularda bir-biridan ajratish ham mushkul. Gap shundaki, yuqoridagi ko'rsatilmagan qo'shiqlarda ramali musammani maqsur va maqsur tarmoq rukni uch bo'g'inli bo'lib, avvalgi ikki bo'g'in teng, uchinchi bo'g'inining uzunligi gina biroz farq bor, xolos. U ham bo'lsa mahzuf ruknining uchinchi bo'g'inini bir cho'ziq bo'g'inga, maqsur ruknini esa o'ta cho'ziq bo'g'inga teng. Demak, maqsur ruknning oxirgi bo'g'inini tarkibida cho'ziq talaffuz qilinuvchi unlisi bo'lgan yopiq bo'g'indan yoki qo'sh bo'g'indan undosh bilan tugaydigan yopiq bo'g'indan iborat. Masalan:

*Har kun o'tgan kechadin oshufta ko'nglum zorroq,
Har tun o'tgan kundin ashkafshon ko'zum xunborroq.*
(Navoiy)

Bu bayt misralaridagi oxirgi bo'g'inlar – «roq» tarkibidagi «o» unlisi ancha cho'ziq talaffuz qilinadi. Shu tufayli mazkur bo'g'in o'ta cho'ziq bo'g'inga teng. Shu xususiyatni hisobga olib baytning paradigmasini tuzsak, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

<i>Har ku-n o't-gan</i>	<i>ke-cha-din o-</i>	<i>shuf-ta ko'ng-lum</i>	<i>zo-r-roq</i>
- V - - -	- V - - -	- V - - -	- V - - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilon

<i>Har tu-no't-gan</i>	<i>kun-di-nash-kaf-</i>	<i>shon ko'-zum xun-</i>	<i>bo-r-roq</i>
- V - - -	- V - - -	- V - - -	- V - - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilon

Hunday paradigmalari vazn **ramali musammani maqsur** deb ataladi. Yana bir misol:

*Yor kelsa, bas maholdurkim, ichim qon etti shavq,
Sahr-u oromim berib barbod tug'yon etti shavq.*
(Navoiy)

Bu bayt misralaridagi oxirgi ruknning uchinchi bo'g'inini tarkibida cho'ziq talaffuz qilinmaydi, ammo bu bo'g'in qo'sh bo'g'ini bilan tugagan. Yuqorida qo'sh undosh bilan tugagan bo'g'indagi marta oxirida va undosh bilan boshlangan bo'g'indan iborat bo'lgan (misra ichida) o'ta cho'ziq bo'g'inga teng sahnalar uchun «shavq» so'zi o'ta cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. Baytning paradigmasini quyidagicha tuziladi:

<i>Yor kel-sa</i>	<i>bas ma-hol-dur-</i>	<i>kim, i-chim qon</i>	<i>et-ti shavq,</i>
- V - - -	- V - - -	- V - - -	- V - - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilon

<i>Sahr-u ro-</i>	<i>mim be-rib bar-</i>	<i>bo-d tug'-yon</i>	<i>et-ti shavq.</i>
- V - - -	- V - - -	- V - - -	- V - - -
foilotun	foilotun	foilotun	foilon

Demak, bu baytning vazni ham **ramali musammani maqsur** bo'ladi.

Ushbu baytning o'ta cho'ziq bo'g'inlarida, **ramali musammani maqsur** paradigmasi qo'lyozlarda qo'lyozlanuvchi misralarning vazni o'ta cho'ziq bo'g'in shart, qolgan misralar ko'pincha **ramali musammani mahzuf** vaznida keladi. Boshqacha qilib aytganda, ramali musammani mahzuf paradigmasi ramali musammani maqsur paradigmasidan farqli bo'lgan bo'g'inlarini o'ta cho'ziq bo'g'in sifatida ko'rib chiqish mumkin. Masalan, yuqoridagi she'rning davomini quyidagicha ko'rib chiqaylik:

*Yor kelsa, bas maholdurkim, ichim qon etti shavq,
Sahr-u oromim berib barbod tug'yon etti shavq.
O'z u ko'p har ne dedi qosid visoling mujdasin,
Sahrim oz-u iztirobimni farovon etti shavq.
Shavq hijronidin batar oshub soldi ko'ngluma,
Ko'nglum oshubini qo'ykim, g'orati jon etti shavq.*

She'ring qo'iyalanmaydigan uchinchi va beshinchi mis oxiridagi ruknlar mahzuf rukni — foilunga tengligini, ya'ni bu mis **ramali musammani mahzuf** vaznida yozilganini ko'rish qiyin ekanligini ko'rsatadi. **Ramali musammani maqsur** vazni ham adabiyotimizda qo'llanadi. «Xazoyin ul-maoniy»dagi 2600 ta g'azaldan 334 ta g'azal shu vaznda bitilgan. Boshqa shoirlar ham bu vaznda lirik asarlarini yaratishda bu vazndan ancha keng foydalangan. Misollar:

*Necha tortay vasl uchun men zori mahzun intizor,
Vahki, ko'zdin to'kti selobi jigaxun intizor.*
(Navoiy)

*Do'stlar, men telba ahvolig'a yig'lang zor-zor
Kim, solodur gah-gah o't ko'nglumg'a tushgan xor-xor.*
(Navoiy)

*Ey, jamol-u noz-u ishvang bir-biridan xo'broq,
Qomating marg'ub-u andin paykaring marg'ubroq.*
(Navoiy)

*Ul parining tig'idin qo'rquتما meni, ey raqib,
Ishqida boshing'a mening har ne kelsa, yo nasib.*
(Bobur)

*Furqat ichra qon yutub g'am birla chektim ohi sard
Kim, xazon avroqidek bo'ldi yuzim hajrida zard.*
(Nodira)

*G'unchalar ochildi-yu, ko'nglum ochilmaydur hanuz,
Bulbuloso xotirim gul mayli qilmaydur hanuz.*
(Munis)

*Ey ko'ngul, istar esang zulmat qulubingga chirog',
Ahli donish subhatidin bo'lmagil hargiz yirog'.*
(Hamza)

3. **Ramali musammani maxbuni mahzuf.** Bu bahrda foilaning oxiridagi mahzuf rukni bilan birinchi mahzuf rukni tengligini ko'rsatishning solim ko'rinishidan tashqari uning mahzuf tarmoq rukni bilan birinchi mahzuf rukni tengligini ko'rsatishning ham ko'rsatishidir.

bu bahrda mahzuf tarmoq rukni — failun ishtirok etadi. Bu bahrda mahzuf tarmoq rukni bilan birinchi mahzuf rukni tengligini ko'rsatishning solim ko'rinishidir. Misollar:

*Yulduzlar chomida yuz ayladi gulrez yana,
Bo'ldi bu uchququid in ko'nglum o'ti tez yana.*
(Navoiy)

bu bahrda mahzuf tarmoq rukni va paradiqmasi quyidagicha bo'ladi:

*Yulduzlar chomida yuz ayladi gul-re- z-ya-na,
V V — — V V — — V V — —*
failotun failotun failun

*Yulduzlar chomida yuz ayladi gul-re- z-ya-na.
V V — — lu-mo'ti te- V V — — V V — —*
failotun failotun failun

bu bahrda mahzuf tarmoq rukni bilan birinchi mahzuf rukni tengligini ko'rsatishning solim ko'rinishidir. Misollar:

*Qildi ovora meni xastani ovora ko'ngul,
Xoromonimni qaro qildi yuzi qora ko'ngul.*
(Navoiy)

*Ko'zi ul yuz o'tidin xalq ichin dog' etadur
Yoxur ikki qoshining yolarini chog' etadur.*
(Navoiy)

4. **Ramali musammani maxbuni maqtu'.** Bu vazn ramali musammani mahzuf vaznidan faqat oxirgi ruknining oxiridagi mahzuf tarmoq rukni bilan birinchi mahzuf rukni tengligini ko'rsatishning solim ko'rinishidir. Misollar:

Vah, bu ne husn-u jamol-u ne latofatdur bu,
Dema ishq ahliki, din ahlig'a ofatdur bu.

Bu bayt sxemasi va paradigmasini tuzib chiqsak, quyidagicha ko'rinish hosil bo'ladi:

Vah, bu ne husn-u jamol-u ne latofatdur bu
— V — — — — —
foilotun V V — — — — —
failotun

Dema ishq ahliki, din ahlig'a ofatdur bu
— V — — — — —
foilotun V V — — — — —
failotun

Misolalar:
dur b — — — — —
failotun V V — — — — —
failotun

dur b — — — — —
failotun V V — — — — —
failotun

Manga o'lmaklik erur hajrida oson sensiz,
O'layin, lek dame bo'lmayin, ey jon, sensiz.
(Navoiy)

Bo'ldi behudlig'ima bodayi gulgun bois,
Oni qo'sh aylagali soqiyi mavzun bois.
(Navoiy)

5. **Ramali musammami maxbuni maqtuyi musabbag'.**
vazn ruknlar tarkibi jihatidan ramali musammami maxbuni maqtuyi musabbag' ga yaqin turadi, xususan, misralarning avvalgi uch rukni aynan o'xshash, keyingi rukndagina biron farq bo'lib, maqtuyi musabbag' tarmoq rukni fa'lun o'rniga maqtuyi musabbag' tarmoq rukni — failotun keladi, boshqacha aytganda, ramali musammami maxbuni maqtuyi musabbag' bu vaznda ana shu bo'g'in bir cho'ziq bo'g'indan iborat bo'lsa ham. Masalan:

Ul pari chehra chu ko'rguzsa jamolin maqbul,
Ko'rgan ermasturur o'z aqlig'a qolmoq ma'qul.
(Navoiy)

Bu bayt ruknlarining sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

Ul pari chehra chu ko'rguzsa jamolin maqbul,
V V — — — — —
failotun V V — — — — —
failotun

Ul pari chehra chu ko'rguzsa jamolin ma'qul.
— V — — — — —
failotun V V — — — — —
failotun

Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi.

5. Ramali musammami mashkul. Bu vaznda failotun rukni uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi.

Yana shu kabi ko'ngulni g'aming etti pora-pora,
Tutuk bulashur erur, poralari emas sharora.
(Navoiy)

Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi. Bu bayt uchta tarmoq bo'lgan uchta cho'ziq bo'g'inli ifodalaydi.

Yana shu kabi ko'ngulni g'aming etti pora-pora,
V V — — — — —
failotun V V — — — — —
failotun

Yana shu kabi ko'ngulni g'aming etti pora-pora,
— V — — — — —
failotun V V — — — — —
failotun

Misolalar:

Chulib tuman tarovat bila sahni bog' aro gul,
Yatutub chamanga har yon necha zeb ila safo gul.
(Ogahiy)

*Kechalar emas falakni yorug' aylagan sitora,
Chiqar ohim otashidin bo'lunub necha sharora.*
(Furqat)

*Naxush ul go'zal qaro ko'z hama el fidosi bo'lmish,
Magaram musaxxar etgan ko'zining qarosi bo'lmish.*
(Habibi)

*Hama baxtiyor-u erkin, ne ajab go'zal zamona,
Hama dilda bir muhabbat, hama tilda sho'x tarona.*
(Habibi)

Mazkur vazn tarkibidagi qisqa bo'g'inlarning ko'pligi un o'ynoqligini ta'minlagan, shuning uchun o'zbek shoirlari as davomida o'zlarining anchagina she'rlarini mana shu vazn yozganlar.

MUZORE' BAHRI TARMOQLARI

Yuqorida ko'rganimizdek, muzore' bahring ruknlari mafolun va foilotunlardan iborat bo'lib, bu ikki rukn ma'lum tartib takrorlanib kelardi. O'zbek adabiyotida asosan bu bahring musamman shakli, ya'ni har baytda sakkiz rukn ishtirok etadig shakli qo'llanib kelgan. **Muzoreyi musammani solim** vaznini sxemasi va paradigmasi quyidagicha edi:

mafoiyulun	foilotun	mafoiyulun	foilotun
V ---	- V --	V ---	- V --
mafoiyulun	foilotun	mafoiyulun	foilotun
V ---	- V --	V ---	- V --

Bu vazn paradigmasidan ham ko'rinib turibdiki, har qaysi mis raning birinchi va uchinchi rukni o'rnida mafoiyulun, ikkinchi va to'rtinchi ruknlari o'rnida foilotun ruknlari keladi. Muzore' bahring vaznlarini aniqlashda ruknlarning shu xil joylanishini nazarda tutish lozim. Boshqacha qilib aytganda, birinchi va uchinchi ruknlarning tarmoqlari mafoiyulunning tarmoqlaridan, ikkinchi va to'rtinchi ruknlarning tarmoqlari esa foilotun ruknining tarmoq

lari o'zaro ta'riflash uchun bir-birini ta'kidlash uchun o'zbek adabiyotida ko'pincha qo'llanadiganlar quyidagilar:

1. **Muzoreyi musammani axrab.** Bu vaznda mafoiyulun rukni mafoiyulun va foilotun ruknlari hamda uchinchi – hashv ruknlari mafoiyulun va foilotun ko'rinishida, foilotun ruknlari esa solim ko'rinishda ta'riflanib keladi. Masalan:

*Saffing' ato izzoring sabza ichida lola,
Ul charchabni put xumoring loladag'i g'azola.*
(Bobur)

Bu bayt paradigmasi va paradigmasini quyidagicha tuzish mumkin:

Saffing' ato	to'rt zo'ring	sab-za i-	chi-da lo-la,
V	V	- - V	- V - -
foilotun	foilotun	maf'ulu	foilotun
Ul charchabni	put xu mo-ring	lo-la-da-	g'i g'a-za-la.
V	V	- - V	- V - -
foilotun	foilotun	maf'ulu	foilotun

Bu bayt ta'riflashda, musamalarning birinchi va uchinchi ruknlari mafolun va foilotunlardan iborat bo'lgani teng. Foilotun ruknlari mafoiyulun va foilotun ko'rinishida qolgan. Shunga ko'ra, bu bayt paradigmasi va paradigmasini quyidagicha tuzish mumkin:

2. **Muzoreyi musammani axrab** deb ko'rsatish mumkin. Bu bayt paradigmasi va paradigmasini quyidagicha tuzish mumkin:

*Saffing' ato izzoring sabza ichi dalola,
Ul charchabni put xumoring loladag'i g'azola.*

Muzoreyi musammani axrab adabiyotimizda sevimli vaznda ta'riflanib kelgan. XV – XX asrlar davomida shoirlarimiz bu bayt paradigmasini ko'pincha quyidagicha o'qilishi kerak:

*Polibning' a, baski, gardun g'am toshi yog'durubdur,
Saxabim uyictek ul ham emrulg'ali turubtur.*
(Navoiy)

Yo Rab, nechuk balodur boshimg'a shom-u hijron,
Ne dardga nihoyat, ne mehnatig'a poyon.

(Nishotiy)

Hur-u pari yuzidin ruxsoringiz chiroylik,
Jannat gulidin, ey gul, gulzoringiz chiroylik.

(Furqat)

Ey mahvashi zamoniim, ey yor, xush kelibsiz,
Bizdek g'aribni yo'qlab, didor, xush kelibsiz.

(Hamza)

2. **Muzoreyi musammani axrabi makfufi mahzuf.** Mazvazn o'z tarkibidagi ruknlar nuqtayi nazaridan anchagina rakkab. Bu vaznda yoziladigan she'rlarning har qaysi misras birinchi rukn mafoiyilning axrab tarmog'i – maf'uluga, ikkinchi rukn foilotuning makfuf tarmog'i – foilotuga, uchinchi rukn mafoiyilning makfuf tarmog'i – mafoiyiluga, oxirgi, to'rtinchi rukn esa foilotuning mahzuf tarmog'i – foilunga teng bo'ladi. Masalan:

Ko'nglum erur shikasta-vu jonim nizor ham,
Oshuftadur zamirim-u jismim figor ham.

(Munis)

Bu bayt paradigmasi quyidagicha:

Ko'ng-lum e-	rur shi-kas-ta-	vu jo-nim ni-	zo-r-ham,
- - V	- V - V	V - - V	- V -
maf'ulu	foilotu	mafoiyilu	foilon
O-shuf-ta-	dur za-mi-ri-	m-u jis-mim fi-	go-r-ham,
- - V	- V - V	V - - V	- V -
maf'ulu	foilotu	mafoiyilu	foilon

Ushbu vazn o'qish uchun qulay bo'lmasa ham, mumtoz kuy larga juda mos tushadi. Xususan, mazkur vazndagi g'azallar muxammaslar «Dugoh» kabi shashmaqom kuylarida keng foydalanilgan. Misollar:

Bog'i behisht ravzayi husnung kinoyati,
Obihayot shakkari la'ling rivoyati.

(Atoiy)

Yo'yd o'ldi dilbaram meni oshufta sochdin,
Yo'ldi kamand bo'ynuma ikki qulochdin.

(Lutfiy)

Chung qanmog'da gunbazi axzarni kuydirur,
Har ul hqum falakda bir axtarni kuydirur.

(Navoiy)

Tomuddin o'zga yori vafodor topmadim,
Kunqumidin o'zga mahrami asror topmadim.

(Bobir)

Sochtur bahor mavsumining ayshti chog'ida
O'z yori bulka bo'lsa kishi vasl bog'ida.

(Ogahiy)

Pokch bahor ul bo'ldi yoqimli havo latif,
Kunqum havo buning kabi rohatfizo latif.

(Habibiy)

1. **Muzoreyi musammani axrabi makfufi maqsur.** Bu vazn qo'ldirilgan oshufta maqsur foilunga emas, foilotuning maqsur tarmog'i foilotuga tengligi bilangina farqlanadi.

Masalan:

Bo'lsun ham bu olam aro oshnoyi umr,
Chokkakdurur ishim kecha-kunduz jafoyi umr.

(Ogahiy)

Bu bayt paradigmasi quyidagicha:

Bo'lsun	sham bu o-la-	ma-ro o-sh-	no-yi umr,
V	V - V	V - - V	- V ~
ma'ululu	foilotu	mafoiyilu	foilon
Chokkakdurur	rur i-shim ke-	cha-kun-duz ja-	fo-yi umr.
V	V - V	V - - V	- V ~
ma'ululu	foilotu	mafoiyilu	foilon

Misollar:

*Yuz sehr qilsa kimgaki, ellikdin o'tti yosh,
Atfol sahrasi qilur affoldek maosh.*
(Navoiy)

*Ey hurvashki, pokdur asru senga sirisht,
Rang aylar ihtisob yuzingdin guli birisht.*
(Munis)

*Yo'q manda faxr ko'yida gardung'a ehtiyoj,
Bo'lmas qanoat ahilda har dung'a ehtiyoj.*
(Ogahiy)

*Har so'zda har biravga ne shirin nukoti bor,
Bol tomda og'zidinki, tilinda naboti bor.*
(Mujrim)

MUSTAF'ILUN RUKNI TARMOQLARI

Mustaf'ilun rukni jami 9 xil zihofga duch kelishi natijasida uning 14 tarmog'i (furuvi) maydonga keladi. Shulardan bizning she'riyatimizda quyidagilari qo'llangan:

1. **MAFOILUN.** Mustaf'ilunning «xabn» («etakni yig'ish») zihofiga duch kelib, birinchi, cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'ing aylantirilishidan hosil bo'ladi va maxbun deb yuritiladi.
2. **MUFTAILUN.** Mustaf'ilunning «tavy» («yig'ish») zihofiga duch kelib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va matviy deb yuritiladi.
3. **MUSTAF'ILON.** Mustaf'ilunning «izola» («etakni qo'yish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'lgan bu rukn muzol deb yuritiladi.
4. **MAFOILON.** Mustaf'ilunning maxbun tarmog'i – mafoilun, aylantrilishi natijasida hosil bo'lgan o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantiriladi.

Shunday qilib, mustaf'ilun ruknining turli o'zgarishlarga duch kelishi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanuvchi quyidagi tarmoqlari hosil bo'ladi:

MAF'ILUN maxbun 3. MUSTAF'ILON – muzol
V – – V ~

MAF'ILUN matviy 4. MAFOILON – maxbuni
V – V ~

Mustaf'ilun ruknining yuqoridagi tarmoqlari shu ruknning taklif bo'ladigan tarmoqlar hamda mustaf'ilun ishtirok etadigan tarmoqlar, uning matviy va sari bahrlari vaznlarida qo'llanadi. Bu tarmoqlar mustaf'ilun ruknining solim va tarmoq ko'rinishidagi tarmoqlar, adabiyotimizda keng foydalaniladigan bahrlar va tarmoqlar bo'lib o'tkaziladi.

KAJAZ BAHRI VAZNLARI

Ushbu adabiyotimizda keng qo'llanadigan musamman bo'ladigan bahrlar uning quyidagi tarmoqlaridan iborat bo'ladi: bahri akali foydalanib kelganlar:

1. **Majosi musammami matviy maxbun.** Mustaf'ilun ruknining bahrlaridan bahri akali foydalanib kelganlar: maxbun bo'ladigan mafoilun va matviy ko'rinishi – muftailun bo'ladigan bahri akali foydalanib kelganlar. Bu vaznda yozilgan she'rlarning baytlarining bahrlarida bahri akali foydalanib kelganlar: maxbun bo'ladigan mafoilun va matviy ko'rinishi – muftailun bo'ladigan bahri akali foydalanib kelganlar. Bu vaznda yozilgan she'rlarning baytlarining bahrlarida bahri akali foydalanib kelganlar: maxbun bo'ladigan mafoilun va matviy ko'rinishi – muftailun bo'ladigan bahri akali foydalanib kelganlar.

MAF'ILUN cho'ziq yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
V – – V ~
MAF'ILUN cho'ziq yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.
(Navoiy)

Ushbu bahrlar baytlarning oxirida va paradigmasi quyidagicha:

MAF'ILUN cho'ziq yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
V – – V ~
MAF'ILUN cho'ziq yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
V – – V ~
MAF'ILUN cho'ziq yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
V – – V ~
MAF'ILUN cho'ziq yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
V – – V ~

Bu ham o'zbek shoirlarining sevimli vaznlaridan bo'lib Misollar:

*Vah, ne balo ekinkim ul, chiqdi samandin o'ynotib,
Qoshlari yosini chekib, g'amzasi yolarin otib.*

(Navoiy)

*Kuydi ko'ngulki, qolmadi ashkda qonidin asar,
Qon demayinki, ko'zda ham ashki ravonidin asar.*

(Navoiy)

*Gulshani bog'i dahr aro bulbuli nag'magar o'zum,
Bir buti xushxirom uchun oshiqi darbadar o'zum.*

(Mashrab)

*Qilma g'urur, ey ko'ngul, kimga jahon vafo qilur,
Kimniki sayd ayladi, g'ussa bila fano qilur.*

(Nodira)

*O'tdi nashot fursati, kelmadi yordain xabar,
Bo'ldi ko'ngul so'rog'ida xasta-u zor-u darbadar.*

(Nodira)

*Bog'-u bahor aro, netong, bo'lmasa gar qarorimiz
Kim, sari ko'yingiz erur bog'imiz-u bahorimiz.*

(Ogahiy)

*Yor kelur zamona yo'q, kelmasa kelmasun, netay,
Sarf etara xazona yo'q, kelmasa kelmasun, netay.*

(Zavqiy)

XAFIF BAHRI VAZNLARI

Xafif bahri foilotun va mustaf'ilun ruknlarining birikib tashkil topgan vaznlaridan hosil bo'lishini yuqorida ko'rib o'tgan ekanmiz. O'zbek adabiyotida asosan bu bahrning musaddas shaklida qo'llanib kelgan. Xafif bahrning solim ko'rinishi paradigmasi va sxemasi:

foilotun	mustaf'ilun	foilotun
V	- V -	- V - -
foilotun	mustaf'ilun	foilotun
V	V -	- V - -

foilotun va mustaf'ilun bu ruknlarining tarmoqlaridan hosil bo'lgan vaznlardan biri. Ushbu ruknlarining tarmoqlaridan hosil bo'lgan vaznlarning ko'pchilik qismlari, adabiyotimizda ko'p qo'llanilgan. Ushbu vaznlarning ko'pchilik qismlari, adabiyotimizda ko'p qo'llanilgan.

■ Xafif bahri mustaf'ilun va foilotun. Bu vaznda mustaf'ilun va foilotun ko'pchilik qismlari, adabiyotimizda ko'p qo'llanilgan. Ushbu vaznlarning ko'pchilik qismlari, adabiyotimizda ko'p qo'llanilgan.

*Ushbu, yor yo'q mango anda,
Ushbu, yor yo'q mango anda.*

(Navoiy)

Xafif bahri mustaf'ilun va foilotun paradigmasi quyidagicha:

foilotun	mustaf'ilun	foilotun
V	- V -	- V - -
foilotun	mustaf'ilun	foilotun
V	V -	- V - -

Xafif bahri mustaf'ilun va foilotun paradigmasi quyidagicha:

*Ushbu, yor yo'q mango anda,
Ushbu, yor yo'q mango anda.*

(Navoiy)

*Ushbu, yor yo'q mango anda,
Ushbu, yor yo'q mango anda.*

(Navoiy)

*Ushbu, yor yo'q mango anda,
Ushbu, yor yo'q mango anda.*

(Navoiy)

2. **Xaffi musaddasi maxbuni mahzuf.** Bu vaznning ikki rukni yuqoridagi xaffi musaddasi maxbuni maqtug' shash, ya'ni birinchi rukni foilotunga, ikkinchisi mafoilunga. Uchinchi rukni esa ikki cho'ziq bo'g'inli fa'lunga emas, balki cho'ziq va bir qisqa bo'g'inli failun rukniga teng. Shu uchun bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan. Masalan:

Kimki maxluq xizmatiga kamar

Chust etar – yaxshiroq ushalsa beli.

(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>Kim-ki max-lu-</i>	<i>q-xiz-ma-ti-</i>	<i>ga ka-mar</i>
– V – –	V – V –	V V –
foilotun	mafoilun	failun

<i>Chust e-far-yax</i>	<i>shi-roq u-shal-</i>	<i>sa be-li.</i>
– V – –	V – V –	V V –
foilotun	mafoilun	failun

Shuni ham aytib o'tish lozimki, fa'lun va failun ruknlari baytning uchuninchi rukniga hisoblanishi mumkin, chunki agar qisqa bo'g'inli yozilgan baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi. Bu ikki rukni bir-biri bilan almashirib bo'lmaydi, ammo bir she'rda, hatto bir baytda ikki xil vaqtincha maqtug' shash bo'lgan baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi. Masalan:

Nazmim ichra g'arib ma'nilar
G'urabo xaylidin nishonadurur.

(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Uchuninchi rukni mafoil bo'lgan</i>	<i>g'a-ri-b-ma'-</i>	<i>ni-lar</i>
V – V –	V – V –	– –
foilotun	mafoilun	fa'lun

<i>Uchinchi rukni mafoil bo'lgan</i>	<i>li din ni-sho-</i>	<i>na-du-rur.</i>
V – V –	V – V –	V V –
foilotun	mafoilun	failun

Bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi. Masalan:

Uchinchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi.

MUJTASS BAHRI VAZNLARI

Mujtass bahri vaznlari muhtasab baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi. Masalan:

<i>Mujtass bahri vaznlari</i>	<i>foilotun</i>	<i>mustaf'ilun</i>	<i>foilotun</i>
V – V –	V – V –	V – V –	V – V –

<i>Mujtass bahri vaznlari</i>	<i>foilotun</i>	<i>mustaf'ilun</i>	<i>foilotun</i>
V – V –	V – V –	V – V –	V – V –

Bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi. Masalan:

Mujtass bahri vaznlari muhtasab baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'lsa, bu baytning uchuninchi rukni mafoil bo'lgan bo'ladi. Masalan:

4. **Mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musab-**

Mazkur vazn ham yuqoridagidan aruz va zarb ruknlari jihatida farq qiladi: bunda ana shu ruknlar foilotuning maqtuyi sabbag' tarmoq rukni – fa'londan iborat bo'ladi. Masalan:

*Meni havosida devona ayladi ul sho'x,
Jununi ishq ila afsona ayladi ul sho'x.*
(Navoiy)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Me-ni ha-vo-</i>	<i>si-da de-vo-</i>	<i>na ay-la-di</i>	<i>ul sho'x</i>
V – V –	V V – –	V – V –	– ~
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'l'on

<i>Ju-nu-ni ishq</i>	<i>i-la af-so-</i>	<i>na ay-la-di</i>	<i>ul sho'x</i>
V – V –	V V – –	V – V –	– ~
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'l'on

Bu mistralarning oxiridagi «sho'x» bo'g'ini tarkibida bo'lgan «o» unlisi o'ta cho'ziq bo'g'in sanaladi va oldidagi cho'ziq bo'lgan bilan birlikda fa'l'on rukniga teng keladi.

Bu vazndan ham shoirlarimiz ko'p foydalanganlar. Misollar:

*Ko'ngulki ishqini jon ichra ayladi mahfuz,
Guharni naqdi nihon ichra ayladi mahfuz.*
(Navoiy)

*Chu qildi ishqig'a ko'nglumni mubtalo ul sho'x,
Keturadi jonima har lahza yuz balo ul sho'x.*
(Navoiy)

Shuni ham ko'rsatib o'tish lozimki, yuqoridagi vaznlar ruhiyat tarkibining bir-biriga yaqinligi tufayli birgalikda qo'llanilishi ham mumkin. Ko'pgina she'r misralaridagi oldingi uch rukn maxbuni mahzuf, maqtu' va maqtuyi musabbag' ruknlari almashtirilib turadi. Masalan:

*Bo'ldi ko'ngul, ishq tiyg'i etkoch zo'r,
Buni cho'ng qo'ng'ayg'u sipohi uyilak mo'r.*
(Navoiy)

Bu bayt paradigmasi va sxemasi quyidagicha:

<i>Bo'ldi ko'ngul, ishq</i>	<i>q-tiy-g'i et-</i>	<i>koch zo'r,</i>
V V – –	V – V –	– ~
mafoilun	mafoilun	fa'l'on

<i>Bo'ldi ko'ngul, ishq tiyg'u</i>	<i>si-po-hi uy-</i>	<i>la-ki mo'r.</i>
V V – –	V – V –	V V – ~
mafoilun	mafoilun	failon

Bu bayt tarkibida ikkinchi misra **mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag'** vaznida, ikkinchisi esa **mujtassi musammani maxbuni maqsur** vaznida yozilgan. Xuddi shu turlardagi baytlar muhammadiy maxbuni mahzuf va mujtassi musammani maxbuni maqtu' vaznlari ham birgalikda qo'llanilishi mumkin. Masalan:

*Bu turar vaqtida ul oyg'a zor oshiq edim,
Buni jahon oltin yulduzlar erdi holimg'a.*
(Navoiy)

Bu bayt bayt paradigmasi quyidagicha:

<i>Bu turar vaqt</i>	<i>ti-da ul oy-</i>	<i>g'a zo'r o-</i>	<i>shi-qe-dim,</i>
V V – –	V V – –	V – V –	V V –
mafoilun	failotun	mafoilun	failun

<i>Bu turar vaqt</i>	<i>o'ltin yulduzlar</i>	<i>la-rer-di ho-</i>	<i>lim-g'a.</i>
V V – –	V V – –	V – V –	– ~
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'l'on

Bu bayt paradigmasi va sxemasi e'tibor qilinsa, birinchi bayt bayt paradigmasi muhammadiy maxbuni mahzuf vaznida, ikkinchi bayt bayt paradigmasi muhammadiy musammani maxbuni maqtu' vaznida qo'llanilishi mumkin.

MAF'ULOTU RUKNI TARMOQLARI

Maf'ulotu jami 9 xil o'zgarishga uchraydi. Natijada uning tarmog'i yuzaga keladi. Shulardan ayrimlarigina adabiyotda qo'llanib kelgan. Ular quyidagilar:

1. **FOILUN.** Bu rukn maf'ulotuning makshuf tarmog'i – ruknning «tayy» zihofi bilan o'zgartirilib, ikkinchi cho'ziq bo'lgan qisqa bo'g'inga aylantirilishi hamda qolgan maf'ulot o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirilishidan hosil bo'ladigan rukn **matviyi makshuf** deb yuritiladi.

2. **FOILON.** Bu rukn maf'ulotuning mavquf tarmog'i – maf'uni «tayy» zihofi bilan o'zgartirib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inini o'ziga aylantirish hamda hosil bo'lgan «maf'ulon» («u» u qisqa)ni o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirish natijasida zaga keladi. Bu rukn **matviyi mavquf** deb yuritiladi.

Maf'ulotu ruknining bir o'zi takrorlanib biror bahri hosil qilinmay, odatda, u boshqa ruknlar, xususan, mustaf'ilun rukni bilan bir takrorlanib, munsarih, muqtazab va sari' bahrlarining tuzilishida ro'k etadi. Shu sababli maf'ulotu ruknining tarmoqlari shu bahrlar qo'llanganida ana shu bahrlarning turli tarmoqlari maydonga keladi.

O'zbek adabiyotida sari' va munsarih bahrlari qo'llanib, munsarih bahri ishlatilmaydi. Shu sababli quyida maf'ulotu ruknining ishloki, munsarih bahri vaznlaridan ba'zilarini – shularimiz ijodida foydalanilganlarini ko'rib o'taylik.

MUNSARIH BAHRI TARMOQLARI

Bu bahr mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlarining birikib takrorlanishidan tuziladi. O'zbek adabiyotida uning musamman shaxsi, ya'ni sakkiz ruknli ko'rinishi ko'proq qo'llaniladi. **Munsarih musammani solim** vaznining bir misradagi sxemasi va paradigmasi quyidagicha edi:

mustaf'ilun	maf'ulotu	mustaf'ilun	maf'ulotu
--V-	---V	--V-	---V

Munsarih bahrining tarmoqlarida bu ruknlar turli o'zgarishlarga dуч kelgan holda ishtirok etadi. O'zbek adabiyotida bu bahrlarning quyidagi vaznlaridan foydalanilgan:

Munsarih musammani matviyi makshuf. Munsarih bahri – musammani matviyi makshuf tarmog'i – mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlarining birikib takrorlanishidan hosil bo'lgan ruknning tarmog'i. Uning tarmog'i yuzaga keladi. Shulardan ayrimlarigina adabiyotda qo'llanib kelgan. Ular quyidagilar:

1. **FOILUN.** Bu rukn maf'ulotuning makshuf tarmog'i – ruknning «tayy» zihofi bilan o'zgartirilib, ikkinchi cho'ziq bo'lgan qisqa bo'g'inga aylantirilishi hamda qolgan maf'ulot o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirilishidan hosil bo'ladigan rukn **matviyi makshuf** deb yuritiladi.

2. **FOILON.** Bu rukn maf'ulotuning mavquf tarmog'i – maf'uni «tayy» zihofi bilan o'zgartirib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inini o'ziga aylantirish hamda hosil bo'lgan «maf'ulon» («u» u qisqa)ni o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirish natijasida zaga keladi. Bu rukn **matviyi mavquf** deb yuritiladi.

mustaf'ilun	maf'ulotu	mustaf'ilun	maf'ulotu
---V	---V	--V-	---V

Munsarih bahri

Munsarih musammani matviyi mavquf. Bu bahr yuqoridagilardan hosil bo'lgan ruknning tarmog'i. Uning tarmog'i yuzaga keladi. Shulardan ayrimlarigina adabiyotda qo'llanib kelgan. Ular quyidagilar:

1. **FOILUN.** Bu rukn maf'ulotuning makshuf tarmog'i – ruknning «tayy» zihofi bilan o'zgartirilib, ikkinchi cho'ziq bo'lgan qisqa bo'g'inga aylantirilishi hamda qolgan maf'ulot o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirilishidan hosil bo'ladigan rukn **matviyi makshuf** deb yuritiladi.

2. **FOILON.** Bu rukn maf'ulotuning mavquf tarmog'i – maf'uni «tayy» zihofi bilan o'zgartirib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inini o'ziga aylantirish hamda hosil bo'lgan «maf'ulon» («u» u qisqa)ni o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirish natijasida zaga keladi. Bu rukn **matviyi mavquf** deb yuritiladi.

mustaf'ilun	maf'ulotu	mustaf'ilun	maf'ulotu
---V	---V	--V-	---V

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Bo-da me-ni</i>	<i>ay-la-di</i>	<i>zuh-du ri-yo-</i>	<i>din xa-</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V
muftailun	foilun	muftailun	foilun
<i>Zuh-du ri-yo</i>	<i>yo'q-ki ming</i>	<i>ran-ju a-no-</i>	<i>din xa-los</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V
muftailun	foilun	muftailun	foilun

SARI' BAHRI TARMOQLARI

Sari' mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlarining birikib takrinishidan tuziladi. U, odatda, musaddas shaklida, ya'ni olti rukn ko'rinishda qo'llanadi. Uning solim holidagi to'liq paradigmasi sxemasi quyidagicha edi (bir misrada):

mustaf'ilun	mustaf'ilun	maf'ulotu
-- V -	-- V -	-- V

O'zbek adabiyotida sari' bahrining quyidagi vaznlaridan ko'proq foydalanilgan:

1. **Sariyi musaddasi matviyi makshuf.** Bu vaznda mustaf'ilun ruknining matviy tarmog'i - muftailun rukni hamda maf'ulotu ruknining makshuf tarmog'i - foilun rukni ishtirok etadi. Muftailun birinchi va ikkinchi ruknlar o'rnida, foilun esa uchinchi rukn o'rnida keladi. Masalan:

Ohki, ishq ayladi shaydo meni,
Soldi junun ko'yiga savdo meni.
 (Navoiy)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>O-h-ki ishq</i>	<i>ay-la-di shay-</i>	<i>do me-ni,</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun
<i>Sol-di ju-nun</i>	<i>ko'-yi-ga sav-</i>	<i>do me-ni.</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Bo-da me-ni</i>	<i>ay-la-di</i>	<i>zuh-du ri-yo-</i>	<i>din xa-</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V
muftailun	foilun	muftailun	foilun
<i>Zuh-du ri-yo</i>	<i>yo'q-ki ming</i>	<i>ran-ju a-no-</i>	<i>din xa-los</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V
muftailun	foilun	muftailun	foilun

SARI' BAHRI TARMOQLARI

Sari' mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlarining birikib takrinishidan tuziladi. U, odatda, musaddas shaklida, ya'ni olti rukn ko'rinishda qo'llanadi. Uning solim holidagi to'liq paradigmasi sxemasi quyidagicha edi (bir misrada):

mustaf'ilun	mustaf'ilun	maf'ulotu
-- V -	-- V -	-- V

O'zbek adabiyotida sari' bahrining quyidagi vaznlaridan ko'proq foydalanilgan:

1. **Sariyi musaddasi matviyi makshuf.** Bu vaznda mustaf'ilun ruknining matviy tarmog'i - muftailun rukni hamda maf'ulotu ruknining makshuf tarmog'i - foilun rukni ishtirok etadi. Muftailun birinchi va ikkinchi ruknlar o'rnida, foilun esa uchinchi rukn o'rnida keladi. Masalan:

Ohki, ishq ayladi shaydo meni,
Soldi junun ko'yiga savdo meni.
 (Navoiy)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>O-h-ki ishq</i>	<i>ay-la-di shay-</i>	<i>do me-ni,</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun
<i>Sol-di ju-nun</i>	<i>ko'-yi-ga sav-</i>	<i>do me-ni.</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Bo-da me-ni</i>	<i>ay-la-di</i>	<i>zuh-du ri-yo-</i>	<i>din xa-</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V
muftailun	foilun	muftailun	foilun
<i>Zuh-du ri-yo</i>	<i>yo'q-ki ming</i>	<i>ran-ju a-no-</i>	<i>din xa-los</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V
muftailun	foilun	muftailun	foilun

SARI' BAHRI TARMOQLARI

Sari' mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlarining birikib takrinishidan tuziladi. U, odatda, musaddas shaklida, ya'ni olti rukn ko'rinishda qo'llanadi. Uning solim holidagi to'liq paradigmasi sxemasi quyidagicha edi (bir misrada):

mustaf'ilun	mustaf'ilun	maf'ulotu
-- V -	-- V -	-- V

O'zbek adabiyotida sari' bahrining quyidagi vaznlaridan ko'proq foydalanilgan:

1. **Sariyi musaddasi matviyi makshuf.** Bu vaznda mustaf'ilun ruknining matviy tarmog'i - muftailun rukni hamda maf'ulotu ruknining makshuf tarmog'i - foilun rukni ishtirok etadi. Muftailun birinchi va ikkinchi ruknlar o'rnida, foilun esa uchinchi rukn o'rnida keladi. Masalan:

Ohki, ishq ayladi shaydo meni,
Soldi junun ko'yiga savdo meni.
 (Navoiy)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>O-h-ki ishq</i>	<i>ay-la-di shay-</i>	<i>do me-ni,</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun
<i>Sol-di ju-nun</i>	<i>ko'-yi-ga sav-</i>	<i>do me-ni.</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun

hamda qolgan «ulu» qismini o'ziga teng fa'lu rukni bilan almash-tirish natijasida hosil bo'ladi va **asram** deb yuritiladi.

5. **FAUL**. Bu rukn faulning «qasr» zihofi bilan o'zgartirilib, oxirgi bo'g'inining tushirilishi va ikkinchi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maqsur** deb yuritiladi.

Shunday qilib, faulun ruknining turli o'zgarishlarga duch ke-lishi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanadigan quyidagi tar- moqlari hosil bo'ladi:

1. FAULU – maqbuz
V – V
2. FALUN – aslam
– V
3. FAAL – mahzur
V

Faulun ruknining yuqoridagi tarmoqlari bu rukn takroriga asoslangan mutaqorib bahri hamda uning ishtirokida tuziladigan tavil bahrining tarmoqlarini keltirib chiqaradi. Tavil bahri adabi-yotimizda qo'llanmagan. Quyida mutaqorib bahrining o'zbek adabiyotida ko'p qo'llanilgan tarmoqlarini ko'rib o'tamiz.

1. **Mutaqoribi musammani maqsur**. Bu vaznda faulning maqsur tarmog'i – faul rukni ishtirok etadi. U, odatda, har bayt- ning aruz va zarb ruknlari, ya'ni har qaysi masalaning oxirgi rukn- lari o'rnida keladi. Masalan:

*Zihi shahd-u no'shing bag'oyat malih,
Musalsal so'zing bemihoyat malih*

(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmasini shunday ko'rsatish mumkin:

<i>Zi-hi shah-</i>	<i>du no'-shing</i>	<i>ba-g'o-yat</i>	<i>mu lih,</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faul
<i>Mu-sal-sal</i>	<i>so'-zing be-</i>	<i>ni-ho-yat</i>	<i>mu lih,</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faul

2. **Mutaqoribi musammani mahzuf**. Bu vaznda faulning mahzuf tarmoq rukni faul ishtirok etadi. U ham har bir baytning aruz va zarb rukni, ya'ni misralarning oxirgi ruknlari o'rnida kela- di. Masalan:

*Seningdek bute yo'qturur Chin aro,
Buti chin sening bandang oyin aro.*

(Navoiy)

Bu baytning sxema va ruknlari quyidagicha:

<i>Se-ning-dek</i>	<i>bu-te yo'q-</i>	<i>tu-rur Chin</i>	<i>a-ro,</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faal

<i>Bu-te chin</i>	<i>se-ning ban-</i>	<i>da-ngo-yin</i>	<i>a-ro.</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faal

3. **Mutaqoribi musammani aslam**. Mutaqorib bahrining bu tarmog'ida faulning aslam tarmog'i – fa'lu rukni ishtirok etadi. Bu rukn, odatda, misralarning birinchi va uchinchi ruknlar o'rnida keladi. Masalan:

*Ko'rsat jannoling marifon, dardga,
Ishqingda kuygan dovonakalarga*

(Navoiy)

Bu baytning sxema va ruknlari quyidagicha:

<i>Ko'r-sat</i>	<i>ja-mo-ling</i>	<i>mas-to-</i>	<i>na-lar-ga,</i>
– –	V – –	– –	V –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
<i>Ish-qing-</i>	<i>da kuy-gan</i>	<i>de-vo-</i>	<i>na-lar-ga.</i>
– –	V – –	– –	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun

Mazkur vaznda adabiyotimizda ko'plab ajoyib lirik she'rlar yaratilgan. Misollar:

Ey sho'x zebo, ey sarv ra'no,

Bo'ldum g'amingdin majnuni shaydo.
(Navoiy)

Arzimni aydim bodi sabog'a,
Yetkursa holim ul dilrabog'a.

(Iltuvayto)

O'n olti ruknli mutaqaribi aslam

O'zbek mumtoz she'riyatida mutaqarib bahrining 16 ruknli vaznlari ham oz bo'lsa-da qo'llanilgan. Ayrim yetuk shoirlar, xususan, 16 ruknli mutaqaribi bilan vaznida lirik she'rlar bitganlar.

Mazkur vaznda yaratilgan she'rlarning har baytida 16 ta rukn ishtirok etib, mutaqarib faulun ruknining aslam tarmog'i – fa'lun :olim rukk faulun bilan ketma-ket almashinib takrorlanadi. Masalan:

Sensan latofat taxti uza shah, husn ahlikdular xayli sipohing,
Bo'lsun, ilohi, to ro'zi mahshar afzuni oliy iqboli johing.

(Oqtabiy)

Bayt paradigmasi quyidagicha:

<i>Sen-san</i>	<i>la-to-fat</i>	<i>tax-ti</i>	<i>u-za shah</i>	<i>hus nah-</i>	<i>li-dur-lar</i>
–	V – –	– –	V	fa'lun	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	xay li	faulun
				fa'lun	si-po-hing,
					V – –
					faulun
<i>Bo'l-sun</i>	<i>i-lo-hi</i>	<i>to ro'-</i>	<i>zi nah-shar</i>	<i>af zu</i>	<i>ni o-ily</i>
–	V – –	– –	V	fa'lun	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	iq-bo-	faulun
				– –	li-jo-hing.
				fa'lun	V – –
				fa'lun	faulun

O'n olti ruknli mutaqaribi aslami musabbag'

Bu vazn yuqoridagi vazndan oxirgi bo'g'inning o'ta cho'zqligi, ya'ni har qaysi qo'fiyatnuvchil mistradagi oxirgi ruknning faulunga emas, balki uning musabbag' tarmog'i – faulunga tengligi bilan-gina farqlanadi. Masalan:

Aqlimni oldi, hayratga soldi bir turfa jonon, sultoni xo'bon,
Ul bir tabassum aylab takallum chun mohi tobon bo'ldi namoyon.
(Furqat)

Bayt paradigmasini tuzsak, quyidagicha sxema va ruknlarga ega bo'lamiz:

<i>Aq-lim-</i>	<i>ni ol-di</i>	<i>hay-rat-</i>	<i>ga sol-di</i>	<i>bir tur-</i>	<i>fa jo-non,</i>
–	V – –	– –	V – –	– –	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
				<i>sul-to-</i>	<i>ni xo'-bon,</i>
				– –	V – –
				fa'lun	faulun

<i>Ul bir</i>	<i>ta-bas-sum</i>	<i>ay-lab</i>	<i>ta-kal-lum</i>	<i>chun mo-</i>	<i>hi to-bon</i>
–	V – –	– –	V – –	– –	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
				<i>bo'l-di</i>	<i>na-mo-yon</i>
				–	V
				fa'lun	faulun

O'n olti ruknli mutaqaribi maqbuzi aslam

Aruz vazniga birinchi marta Alisher Navoiy tomonidan olib kiritilgan bu vaznda faulun ruknning maqbuz tarmog'i – faulu hamda aslam tarmog'i – fa'lun ruknlari ishtirok etadi: faulu toq ruknlarda, fa'lun esa juft ruknlar o'rnida keladi. Bu vaznning rukn-lari va sxemasi quyidagicha:

<i>faulu</i>	<i>fa'lun</i>	<i>faulu</i>	<i>fa'lun</i>	<i>faulu</i>	<i>fa'lun</i>
V – V	– –	V – V	– –	V – V	– –
<i>faulu</i>	<i>fa'lun</i>	<i>faulu</i>	<i>fa'lun</i>	<i>faulu</i>	<i>fa'lun</i>
V – V	– –	V – V	– –	V – V	– –

Masalan:

*Ne pok majnunki, bir pari chehra pok husnig'a zor bo'lg'ay,
Bu pok ishq ichra pok jon tarki etsa, ne ixtiyor bo'lg'ay.*
(Navoiy)

Mazkur baytning paradigma va sxemasi tuzilsa, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

Ne po-k	maj-nun-	ki bir pa	ti chehr-	ra po-k	hus-ni-
V - V	- -	V	- -	V - V	- -
faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun
		g'a zo-r		bo'l-g'ay,	
		V - V		- -	
		faulu		fa'lun	

Bu po-k	ish-qich-	ra po-k	jon tar-	ki et-sa	ne ix-
V - V	- -	V - V	- -	V - V	- -
faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun
		ti-yo-r		bo'l-g'ay,	
		V - V		- -	
		faulu		fa'lun	

FOILUN RUKNI TARMOQLARI

Foilun rukni tarkibidagi bo'g'irlarning o'zgarishi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanuvchi quyidagi tarmoqlari maydon- ga keladi:

1. **FAILUN.** Bu rukn foilunning «xabn» zihofiga duch kelib, birinchi cho'ziq bo'g'irining qisqa bo'g'iriga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maxbun** deb yuritiladi.
2. **FA'LUN.** Bu rukn foilunning «qat» zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'irini tushirish va qisqa bo'g'irini cho'ziq bo'g'iriga aylantirish natijasida hosil bo'ladi va **maqtu'** deb yuritiladi. Foilun ruknning shunday o'zgarishdan so'ng yuzaga kelgan «foi» qismi o'ziga teng bo'lgan fa'lun rukni bilan almashtiriladi.
3. **FAILON.** Bu rukn foilunning maxbun tarmog'i - failun- ning «izola» zihofi bilan o'zgartirilib, oxirgi cho'ziq bo'g'irini o'ta

cho'ziq bo'g'iriga aylantirish natijasida hosil bo'ladi va **maxbuni muzol** deb yuritiladi

Foilun ruknining bu zihoflari uning takroridan tuziladigan mutadorik bahri hamda tashkirkida tuziladigan madid hamda basit bahri tarmoqlarini maydonga keltiradi. O'zbek adabiyotida madid va basit bahrlaridan foydalanilmagan. She'riyatimizda mutadorik bahrining ikki vazni qo'llangan, xolos.

Mutadoriki musammami maqtu'. Bu vazn she'r misralarida faqat cho'ziq bo'g'irlarningina kelishi jihatidan xarakterlidir. Bir baytdagi sakkizta ruknning har biri foilun ruknining maqtu' tarmog'i - fa'lunga teng bo'ladi. Masalan:

*Borg'il, ey hamdam, har yoni,
Ko'nglum itmish, topqil oni.*
(Navoiy)

Mazkur bayt quyidagicha paradigmagacha ega:

Bor-g'il	ey ham-	dam har	yo-ni,
- -	- -	- -	- -
fa'lun	fa'lun	fa'lun	fa'lun
Ko'ng-lum	it-mish,	top qil	o m
- -	- -	- -	- -
fa'lun	fa'lun	fa'lun	fa'lun

O'n olti ruknli mutadoriki maxbun

Bu vazn she'r misralarida foilun ruknining maxbun tarmog'i ishtirok etishini taqozo qiladi. Adabiyotimizda ana shu ruknning bir baytda 16 marta takrorlanishiga asoslangan ko'rinishi qo'llanilgan. Masalan:

*Tun-u kun karaming o'qini otasan hama olam
elini nishona qilib,
Vale navbat agar manga yetsa, xato qilasan necha
nav' bahona qilib.*
(Ogahiy)

Mazkur bayt paradigmasini quyidagicha tuzish mumkin:

<i>Tu-nu kun</i>	<i>ka-ra-ming</i>	<i>o'-qi-ni</i>	<i>o-ta-san</i>	<i>ha-ma o-</i>	<i>la-me-li-</i>
V V -	V V -	V V -	V V -	V V -	V V -
failun	failun	failun	failun	failun	failun
			<i>nini sho-</i>	<i>na qi-lib,</i>	
			V V -	V V -	
			failun	failun	
<i>Va-le nav-</i>	<i>ba-ta-gar</i>	<i>ma-nga yet-</i>	<i>qi-ta-san</i>	<i>ne-cha-nav</i>	
V V -	V V -	V V -	V V -	V V -	
failun	failun	failun	failun	failun	
			<i>-ba-ho-</i>	<i>na qi-lib.</i>	
			V V -	V V -	
			failun	failun	

Ko'rinib turibdiki, mazkur baytda foilun ruknining maxbun furuyi – failun 16 marta aynan takrorlangan. Shunga ko'ra, she'r vazni 16 ruknli **mutadoriki maxbun** ekanini ta'kidlashimiz mumkin.

Shunday qilib, yuqorida ko'rib o'tilgan 8-asldan olittasining xil-ma-xil o'zgarishlarga duch kelishi natijasida she'riyatimizda foydalaniladigan 30 ga yaqin tarmoq rukn furu'lar paydo bo'ladi. Ular adabiyotimizda qo'llanib kelgan 11 bahrning 100 ga yaqin vaznlari asosini tashkil qiladi.

Shuni nazarda tutish lozimki, asllar va ularning tarmoqlari shoirlarimiz ijodida foydalanilgan vaznlarda har qaysi misra-ning muayyan o'rinlarida keladi. Chunonchi, mafoiylun, foilolun, failotun, mustaf'ilun, mafoilun, faulun, foilun, fa'lun ruknlarini istalgan rukn o'rnida, maf'ulu, muftailun 1 – 3-, failotu, faulu, fa'lu 1- va 3-, foilotu faqat 2-ruknlar o'rnida kela oladi. Ko'pgina furu'lar, xususan, oxirgi bo'g'ini o'ta cho'ziq bo'lgan mafoiylun, mafoilun, mafoiyl, foiliyyon, failiyyon, foilon, failon, fa'lon, faul, fo', shuningdek, failun, faal, fa' faqat oxirgi ruknlar o'rnidagina kelishi mumkin.

Ana shu ruknlarning bir qismidan hozirgi she'riyatimiz vaznlarini belgilashda ham foydalanilmoqda.

XULOSALAR

Aruz o'zining ritmik jihatlari bilan boshqa vaznlardan ajralib turuvchi she'riy o'lchov sistemasidir. Uning asosiy xususiyati misralarda cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning muayyan tarzda takrorlanishi sanaladi. Bu, o'z navbatida, she'riy asarlardagi mayin va jozibador musiqiy ohangni ta'minlaydi.

Aruz sistemasining vaznlar doirasi nihoyatda keng. 8 asosiy rukn va ularning tarmoqlari asosida 19 bahrga mansub yuzlab vaznlar kashf etilgan. Shulardan 11 bahrni tashkil etuvchi 90 dan ortiq vazn o'zbek shoirlari ijodida qo'llanilgan. Ana shu vaznlar-ning har biri o'zining ritmik imkoniyatlariga ko'ra ajralib turadi.

Misralarni tashkil qiluvchi ruknlar tarkibi, ulardagi cho'ziq va qisqa bo'g'inlar nisbati, o'rni va takrorlanish tartibi vazmin yoki yengil, g'amgin yoki sho'x, salobatli yoki o'ynoqi ritm-ohang yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Baytlarda cho'ziq bo'g'inlar ko'pchilikni tashkil qilsa, og'ir, vazmin vaznlar maydonga keladi, aksincha, qisqa bo'g'inlar ko'proq qo'llansa, yengil, o'ynoqi ohangli she'riy asarlar to'yobga chiqadi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, qisqa bo'g'inlar ko'proq kelgan vaznlar o'zbek tili xususiyatlariga mosligi bilan ajralib turadi. Bunday vaznlarda qisqa bo'g'inlarni cho'ziq talaffuz qilish kabi odatdan tashqari hollar deyarli uchramaydi.

Asarda ilgari surilayotgan g'oya, tasvirlanayotgan lirik yoki epik qahramonlar, personajlar xarakteriga mos ohang tanlanar ekan, shoirlar faqat vazn bilan cheklanib qolmay, ritm yaratish-ning boshqa vositalari, xususan, radif va qofiya imkoniyatlaridan ham keng foydalanadilar. Qofiya va radiflar uchun ohang-dor so'zlar tanlash, ularda o'ta cho'ziq bo'g'inlar, cho'ziq unli-lardan mohirlik bilan foydalanish, ichki qofiyalar, alliteratsiyalar, takrorlarga murojaat etish kabi xilma-xil usullar bu jihatdan ahamiyatlidir.

Aruz qonunlariga ko'ra, she'riy asarlarning har qaysisini bir vazndagina emas, bir necha, hatto sakkiztagacha vaznda bitish mumkin. Bu holda o'zaro yaqin, ohangdosh vaznlardan foydalanish tufayli she'r ohangiga jiddiy putur yetmaydi, aksincha, bayt-

larda ritmlar xilma-xilligi vujudga kelib, asarga o'ziga xos joziba bag'ishlaydi. Ko'pvaznlik zarur so'zlarni tanlash, muayyan o'rindalarda ohanglar vositasidan qahramonning ichki olamini, qalbtug'yonlarini, turli epizodlarni yorqinroq, ta'sirchanroq ifodalashda ijodkorga yordam beradi.

Ko'zdan kechirilgan ruknlar, ulardan yuzatga kelgan furu'larining har biri misralarda o'zining muayyan o'rniga ega. Ayrimlari istagan rukn o'rnida kela olsa, boshqalari biron rukn o'rnida, masalan, ikkinchi yoxud oxirgi ruknlar o'rnidagina kelishi mumkin. Buni puxta bilib olish vaznlarini osonlik bilan aniqlashda qulaylik yaratadi.

Risola hajmi aruz nazariyasiga doir barcha masalalarni atroficha qamrab olishga imkon bermaydi. U mazkur o'lchov sistemasining o'zbek adabiyotida qo'llanishiga doir dastlabki ma'lumot olish, tanlangan bahr hamda vaznlarni aniqlash, ular asosida yozilgan she'riy asarlarni badiiy o'qish malakasini hosil qilish maqsadini ko'zlaydi, xolos.

Aruz haqida shu risola vositasida dastlabki bilimni egallagan kitobxon aruz muammolariga bag'ishlangan boshqa adabiyotshunoslik asarlari, jumladan, Alisher Navoiyning «Me'zon ul-avzon», Boburning «Muxtasar», Atullloh Husayniyning «Badoye aruzshunos olim Murod Hamroyevning turkiy she'r tuzilishi asoslariga, Bahrom Sirus, Akram Ja'far, Xalil Usmon kabi aruzshunos olimlarning tojik, ozarbayjon, tatar aruzlariga bag'ishlangan monografiyalarini mutolaa qilish aruz nazariyasi va amaliyoti haqidagi ma'lumotlarni yanada chuqurlashtirish imkonini berishi shubhasiz. Ayni vaqtda, Fitrat, Sodiq Mirzayev, Alibek Rustamov, Umrat To'ychiyev singari adabiyotshunos olimlarimizning aruz vazni muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlari ham bu sohadagi ma'lumotlarni takomillashtirishga yordam beradi.

MUNDARIJA

So'zboshi. <i>Dilnavoz Yulduzova</i>	3
Kirish.....	5
Aruz vazni nazariyasi asoslari.....	8
Qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'inlar.....	10
Vatad, sabab, fosila.....	13
Ruknlar, ularning tuzilishi va turlari.....	15
Bahrlar, ularning tuzilishi va turlari.....	16
Ikkita bir xil va bitta boshqa xil ruknlarning takrorlanishidan tuzilgan bahrlar.....	19
Zihoflar.....	20
Mafoiyulun rukni tarmoqlari.....	21
Hazaj bahri vaznlari.....	25
Ruboiy vaznlari.....	32
Foilotun rukni tarmoqlari.....	38
Ramal bahri vaznlari.....	40
Muzore' bahri tarmoqlari.....	52
Mustaf'ilun rukni tarmoqlari.....	56
Rajaz bahri vaznlari.....	57
Xaffif bahri vaznlari.....	58
Mujtass bahri vaznlari.....	61
Maf'ulotu rukni tarmoqlari.....	66
Munsarih bahri tarmoqlari.....	68
Sari bahri tarmoqlari.....	69
Faulun rukni tarmoqlari.....	69
Foilun rukni tarmoqlari.....	71
Xulosalar.....	77